

પ્રત્યક્ષ અનુક્રમ

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૬

પ્રત્યક્ષીય

બકુલ ત્રિપાઠી - હીંચકાનો ઝૂલો અટકતો નથી.....૩

સમીક્ષા

- કલિંગ (કવિતા : અશોકપુરી ગોસ્વામી) ધ્વનિલ પારેખ ૫
કર્ણલોક (નવલકથા : ધ્રુવ ભટ્ટ) ધીરેન્દ્ર મહેતા ૭
પ્રવેશદ્વાર (વાર્તા : દીવાન ઠાકોર) પ્રફુલ્લ દેસાઈ ૧૦
ફટફટિયું (વાર્તા : સુમન શાહ) મોહન પરમાર ૧૩
બ્રિટન : આદમકદ અરીસામાં (પ્રવાસ-ચિંતન : અદમ ટંકારવી) રમેશ બી. શાહ ૧૮
સૂતર સ્નેહનાં (પ્રવાસ-નિબંધ : પ્રીતિ સેનગુપ્તા) દર્શના ધોળકિયા ૨૩
ગઝલ (વિવેચન : શકીલ કાદરી) હેમંત ધોરડા ૨૫

અવલોકન

- બ્રેમ્બલ બુશ (વાર્તા : પ્રફુલ્લ દેસાઈ) ગુણવંત વ્યાસ ૨૮
માતૃ-પ્રદક્ષિણા (ચરિત્ર : સંપા. દીપક મહેતા) ઉર્વી તેવાર ૩૦
બાળઉછેરમાં બાળસાહિત્યનું સ્થાન (ચિંતન : ઈશ્વર પરમાર) ઉર્વી તેવાર ૩૧
બોન્સાઈ : વામનવૃક્ષ (વિજ્ઞાન : બાલકૃષ્ણ જોશી, ઈશ્વર કૃષિકાર) રૂપલ સોની ૩૨

વરેણ્ય

ઉપટેલા રંગોથી રિસાયેલી ભીંતો (કવિતા : વિપાશા) ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૩૩

પત્રચર્ચા :

યોસેફ મેકવાન સુરેશ ઝવેરી મનોજ રાવલ ૩૬

સામયિક લેખસૂચિ : ૨૦૦૫

કિશોર વ્યાસ ૩૮

પરિચય મિતાક્ષરી

સંકલન ધ્વનિલ પારેખ ૫૦

આ અંકના લેખકો ૪૯

પ્રત્યક્ષ

વર્ષ ૧૫ અંક ૩ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૬ સર્ળંગ અંક ૫૯ સંપાદક રમણ સોની

પ્રકાશક અને મુદ્રક શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
ટાઈપસેટિંગ : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૦૬ ફોન : ૨૬૫૬૪૨૭૯
મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૮

‘પ્રત્યક્ષ’નું સભ્યપદ ચાર રીતે મેળવી શકાય છે : વાર્ષિક, દ્વિવાર્ષિક, આજીવન અને શુભેચ્છક સભ્ય. વાર્ષિક / દ્વિવાર્ષિક સભ્યોએ મુદત પૂરી થતાં એમનાં સભ્યપદ તાજાં (રિન્યૂ) કરાવી લેવાં. સૌ સભ્યોને ‘પ્રત્યક્ષ’ નિયમિત મોકલવામાં આવશે તથા પ્રત્યક્ષનાં પ્રકાશનો પર વળતર અપાશે.

સભ્યપદ અંગેની વિગતો	વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦	દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૨૫૦
આજીવન સભ્યપદ :	વ્યક્તિ રૂ. ૧૨૦૦	સંસ્થા રૂ. ૧૫૦૦
શુભેચ્છક સભ્યપદ :	વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થા	રૂ. ૨૫૦૦
વિદેશ માટે :	વાર્ષિક : ડોલર ૨૦, પાઉંડ ૧૫; આજીવન : ડોલર ૧૦૦, પાઉંડ ૭૫.	

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડરથી કે ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે. બહારગામના ચેક સ્વીકારતા નથી.

ચેક / ડ્રાફ્ટ ‘શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ’ એ નામે જ લખવા વિનંતી.

મ. ઓ. મોકલનારે સંદેશાની જગ્યાએ પોતાનું પૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનાં સરનામાં

વડોદરા : શારદા સોની, ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, ટાગોરનગર પાછળ, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
હાથોહાથ સભ્યફી નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે : અહીં મ.ઓ. કે ચેક ન મોકલવાં.)

મુંબઈ : નીતિન મહેતા ૪૦૧/બી, શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ), શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી (પ.) મુંબઈ ૪૦૦૦૮૨ ભાવનગર : જયંત મેઘાણી પ્રસાર, ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ ભાવનગર ૩૬૪૦૦૨ રાજકોટ : નીતિન વડગામા ‘તાંદુલ’ સ્વાતિ સોસાયટી, વિરાણી સાયંસ કોલેજ પાછળ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૫ વલસાડ : ઝાકળ એજન્સી, ૧૮, મણિબાગ, ધરમપુર રોડ, અબ્રામા, વલસાડ - ૩૯૬૦૦૭ અમદાવાદ : ઇમેજ પબ્લિકેશન : ૧-૨, અપર લેવલ, સેન્યૂરિ માર્કેટ, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬ (ઇમેજમાંથી છૂટક નકલ પણ મળી શકશે.)

‘પ્રત્યક્ષ’નું વર્ષ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એટલે અધવચ્ચે ન મોકલતાં ડિસેમ્બર (મોડામાં મોડું ફેબ્રુઆરી) સુધીમાં સભ્ય ફી મોકલી આપવા વિનંતી

‘પ્રત્યક્ષ’ વર્ષમાં ચાર વાર - માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રકાશિત થાય છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

રમણ સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
ફોન : (૦૨૬૫) ૨૩૫૭૧૮૭, ૯૨૨૮૨૧૫૨૭૫ E-mail : ramansoni11@yahoo.com

પ્રત્યક્ષીય

બકુલ ત્રિપાઠી – હીંચકાનો ઝૂલો હજુ અટકતો નથી....

બકુલભાઈની છેલ્લામાં છેલ્લી મુદ્રા – ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકેની. સાહજિકતાને અને મરમાળાપણાને એમણે આવા પદની પણ ઉપર રાખ્યાં, હંમેશાં. પરિષદપ્રમુખ તરીકે તે મૈત્રીભર્યા ઉત્સાહથી જ સતત પ્રવર્તતા રહ્યા. કંઈક નવું કરવું હતું, નવી દિશા ભલે પછીથી જડે. ઉમંગપૂર્વક એ બધે ફરી વળવા માગતા હતા – નવોદિત સર્જકો વચ્ચે, શિક્ષકોમાં ને વિદ્યાર્થીઓમાં, બહોળા ચાહક વર્ગમાં પણ. ‘પરિષદના ઉત્કર્ષ અને પ્રસાર માટે હું મારા હસાવવાના કાર્યક્રમો પણ કરીશ,’ એમણે કહેલું. મેં કહેલું, ‘બરાબર બકુલભાઈ, પણ પરિષદનું પહેલું કામ વિદ્યાનું છે, વિદ્યાસંવર્ધન અને વિદ્યાપ્રસારનું.’ એમનો જવાબ હતો : ‘એ ખરું, પણ અંદર વિદ્યાકાર્ય કરીએ, બહાર મૈત્રી, મિત્રતા દ્વારા પરિષદપ્રસાર’ અસંમતિની સ્થિતિમાં પણ એ મિત્રતાનો અનુભવ કરાવતા. ૭૮ની વયને પ્રવેશવા ન દેતું તરવરાટ ભર્યું ગુલાબી હાસ્ય અને એમણે બનાવેલી કોફી પીતાં પીતાં, હીંચકે ઝૂલતાં કરેલી કડક-મીઠી વાતો – એમની સાથેના છેલ્લા મેળાપનું કાયમી બનનારું ચિત્ર છે. પરિષદ-પ્રમુખ તરીકે પોતે મધ્યસ્થ આદિ બેઠકો કેવી અ-પૂર્વ અને અસરકારક રીતે ચલાવે છે. (‘હું મેનેજમેન્ટનો માણસ ખરો ને !’) એનો માફકસરનો ગર્વ પણ એ અનુભવતા હતા. હા, હવે કહેવું પડે છે, ‘- હતા’ !

પરંતુ બકુલભાઈની પહેલામાં પહેલી ઓળખ – બહુ સ્પષ્ટ રીતે બહાર પણ ઊપસી રહેલી મુદ્રા તે હાસ્યસાહિત્યના એક ‘સદાબહાર’ સર્જકની. હાસ્યલેખો લખતા ગયેલા ને રોજેરોજ એક (ક્યારેક એકાધિક) લેખે છાપામાં એને પ્રસારતા ગયેલા. પંચાવન જેટલાં વર્ષો સુધીની કારકિર્દીમાં, એ બધાનો સરવાળો કરીએ, કે અંદાજીએ તોપણ, ‘ઢગલાબંધ’ કહેવું પડે એટલું બધું એમણે લખ્યું. પરંતુ એ એક વાત. એમણે આ બધાની ગાંસડીઓ બાંધી નહીં – ચોપડીઓ બનાવી નહીં. ચોપડી કરવાની આવી ત્યારે એમણે બહુ કાળજી રાખી, ખરેખર ચુસ્ત ચયન કર્યું - સભાનતાથી, સામયિકોમાં લખેલું એને પુસ્તકમાં અગ્રિમતા આપી. ક્યારેક એક-વિષય-લક્ષ્ય પણ રાખ્યું જેમકે ‘દ્રોણાચાર્યનું સિંહાસન’ તો ક્યારેક સ્વરૂપ-વાનગી-વૈવિધ્ય પણ રાખ્યું જેમકે ‘ગાંધીજીની બકરીના બકરાનો...’, વગેરે. એટલે તે આપણા વ્યાપક હાસ્યલેખક જ નહીં, હાસ્યનિબંધકાર રૂપે વિકસ્યા. વર્તમાનપત્રની વ્યાપકતાએ એમને ઘણું સંપડાવ્યું – લોકપ્રિયતા, પ્રતિષ્ઠા અને સર્વમૈત્રી. પણ નિબંધ લખ્યા ત્યારે એમણે વળી ‘મન સાથે મૈત્રી’ પણ કરી. હા, એમનો એવો, ભલે ચર્ચાસ્પદ બને પણ, ભારપૂર્વકનો પ્રેમાગ્રહ હતો કે હાસ્યનિબંધ એ લલિત નિબંધ જ છે. એમાં એમનો અભિલાષ પણ પ્રગટ થતો હતો. નિબંધને ક્યારેક લલિત કરતાં કરતાં એ ચિંતનમાં પણ સરી પડતા, જરાક ઊંડે ઊતરી જતા. જુઓ, ‘મન સાથે મૈત્રી’ (સંગ્રહ)નો છેલ્લો, ૫૧મો, આગલા પૃથ્વી જુદો પડી આવતો નિબંધ.

હાસ્યનિબંધકાર તરીકેની સર્જકશક્તિ સહજસ્ફૂર્ત વેગવાળી હતી, છાપામાં પણ એવી અજસ્રતાનો અનુભવ તો થતો. વળી સજ્જતા પણ ઘણી. એટલે એમના નિબંધોમાંનું હાસ્ય-આલેખન બહુઆયામી હતું. ઊંચળી આવતી, ક્યારેક ઝરણાની જેમ મનને પખાળી જતી નર્મશક્તિ તો સતત વહેતી હતી, ઉપરાંત માર્મિકતાનાં ધાર ને ચમક પણ એવાં સબળ. અલબત્ત, ધાર કરતાં ચમક જ વધારે; કટાક્ષ પણ રક્તરંગી નહીં, ગુલાબી બની રહે. રમણભાઈ નીલકંઠના કટાક્ષ જેવો કાતિલ નહીં. મનુષ્ય-વર્તનની ઝીણી ઝીણી ખાસિયતો, જાતભાતનાં લક્ષણો-અપલક્ષણો પકડવાની ઘણી સૂઝ, એટલે પરિસ્થિતિનું કે વ્યક્તિનું વિ-ચિત્રીકરણ કરે ત્યારે એમનો દષ્ટિકોણ જ વિશેષ સ્પૃહણીય બની જાય. બકુલભાઈની હાસ્ય-ભાષાનાં (લેંગ્વેજ ઓફ લ્યુમરનાં) આયામો પણ ઘણાં – કોઈએ સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરવા જેવાં. નાગરી મરમાળાપણાથી લઈને બોલચાલની ઘરેળુ (કોલોકિયલ) વાતચીતની લક્ષણ-વિશિષ્ટતાઓ એમનાં આલેખનોમાં ઝડપાઈ છે, ઝિલાઈ છે. અને નિરૂપણમાં, ઠાવકા વર્ણનથી ગૂંથાતા નર્મથી લઈને નાટકની વિસ્ફોટકતા, આછા હડદોલા ને પંચમાં વ્યક્ત થતા વક-મર્મો ધ્યાનાર્હ છે.

સ્વેષો અને વર્ણવિચિત્ર્યો, વિ-રૂપીકરણ ને વિ-સ્થિતિ-નિરૂપણની સાથેસાથે એમની પાસે વિ-સંદર્ભીકરણનું સજ્જતાભર્યું ઉપકરણ પણ હતું. 'મારી મીઠડી શાલ' નામના નિબંધમાં ઉપયોગી વસ્તુ માટેનું મમત્વ-વળગણ હાસ્ય-કારણ બને છે. શિયાળો પૂરો થયો એટલે શાલનો વિયોગ. હવે ક્યારે ? એક આશ્વાસન છે - ઉનાળો ને પછી ચોમાસુ જશે એટલે વળી પાછો શિયાળો આવશે જ. કેમકે 'ઇફ સ્પ્રિંગ કમ્સ, કેન વિન્ટર બી ફાર બિહાઈન્ડ ?' વિસંદર્ભીકરણની આ પ્રયુક્તિ હાસ્યકારની અને અભ્યાસીની ઉભયની શક્તિઓએ આપેલી છે. ઉત્તમ કવિ માટે તેમ ઉત્તમ હાસ્યકાર માટે સર્ગશક્તિ ઉપરાંત ચિંતન-વાચન-અભ્યાસે ઘૂંટી આપેલી વ્યુત્પત્તિ - સજ્જતા પણ એટલી જ આવશ્યક.

હાસ્યલેખો-નિબંધો ઉપરાંત બહુલભાઈને નાટકો લખવાનું પણ ગમેલું. 'વીર નરેશકુમાર' જેવું એકાંકી; 'લીલા' નામે લાંબું નાટક અને હમણાં, ૨૦૦૪માં, મોલિયેરના 'દ મલાદે ઇમેજનેર'ના ભાવાનુવાદ રૂપાંતર જેવું 'પરણું તો એને જ પરણું.' ક્યારેક હાસ્યવાર્તા, ને વળી હાસ્યકવિતા લખવા સુધી પણ એ ગયેલા ! લખ્યું એટલે બધું જ લખ્યું - આંગળીઓ ટેવાયેલી હતી.

બહુલભાઈ હાસ્યચિંતક પણ ખરા. એમના સંગ્રહોની પ્રસ્તાવના આદિરૂપે એમણે એમના વિચારો લખ્યા છે. એ વિશે અંગત વાત કે જાહેર વક્તવ્ય કરતી વખતે એ ગંભીર થતા જતા, ઊંડા ઊતરતા જતા. હાસ્ય વિશેનો એક, કોઈને અઘરો લાગે એવો, લાંબો લેખ એમણે કરેલો. એ ક્યાંય છપાયો કે કેમ, ખબર નથી. પણ એની હસ્તપ્રતની એક નકલ મને વાંચવા આપેલી, ત્રણેક વરસ પહેલાં. એમના અક્ષરોમાંથી પસાર થવા માટે પણ બીજીવાર વાંચવાની થયેલી.

હા, એમના હસ્તાક્ષરોનું ફલક દુર્વાચ્યથી માંડીને અવાચ્ય સુધીનું. પત્રો સિવાયનાં, છપાવવા માટેનાં લખાણોમાં એમના હસ્તાક્ષરો ઓછા દુર્વાચ્ય હશે.

પરિષદમાં એમના પ્રમુખ-કાળને આઠેક મહિના થયા હશે. સ્વતંત્ર નિર્ણયો, બધાને સાથે રાખીને પણ, ઉપસાવવાની એમની મથામણ હતી. એમાં એમને બાંધવા મથનારની સામે એમને ખીજ પણ હતી. પરિષદ વિશેના 'પ્રત્યક્ષીય'થી એ પ્રસન્ન હતા બલકે એમનું વલણ સ્વીકાર-સમર્થનનું હતું. ફોનથી, રૂબરૂ મળતા ત્યારે એ રાજીપો વ્યક્ત કરતા. ૨૦મી જુલાઈએ એમણે મને લખેલા પોસ્ટકાર્ડમાં એ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થયું હતું. એ પત્ર અહીં મૂકું -

બહુલ ત્રિપાઠી, અમદાવાદ ૨૦-૭-૨૦૦૬

સ્નેહી રમણભાઈ
અંગત કૌટુંબિક શુભપ્રસંગે થોડાં અઠવાડિયાં USAમાં આનંદમાં ગાળ્યાં. ૪થી જુલાઈએ આવીને તમને રાજીપુશીનો ફોન કરેલો. ખરી (સાહિત્યિક) પ્રવૃત્તિઓને ત્યાં આ વખતે અવકાશ નહોતો. ફોન પર મિત્રો મળ્યા.

ખરી સાહિત્ય સંસ્થા (કોઈપણ)ના સ્વરૂપ-કાર્યો-હેતુઓ-દિશા અંગે સર્વત્ર સૌ મંથનકાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યા દેખાય છે. સપ્ટેમ્બર ૭-૮ એ વૉશિંગ્ટનમાં સંમેલન છે. ઓહાયોમાં (અવાચ્ય) સંસ્થાએ પણ પહેલી જ વાર સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા. ત્યાં ડિસેમ્બરમાં અકાદમી (સરકારી નહીં)ની ચૂંટણી (કે જે થાય તે) છે. સર્વત્ર મનોમંથનો ચાલુ હોવાના અણસાર મળ્યા.

તમે 'પ્રત્યક્ષ'માં તો ચર્ચા-વિચારણાને વેગ આપવાનું અદ્ભુત કાર્ય કર્યું. આ અંકમાં ભાઈ સિતાંશુએ વાતને 'ફંડામેન્ટલ્સ' સુધી પહોંચાડી. તમને - એમને બેઉને અભિનંદન.
ક્યારે મળીશું ? (સપ્ટે. માં મધ્યસ્થ બોલાવવાનો નિશ્ચય છે...).'પ્રત્યક્ષ'ની મઝા એ છે કે પરિષદ-ચર્ચાઓ ઉપરાંત અન્ય બધાય વિભાગો સમૃદ્ધ-રસમય રહ્યા છે - રહે છે.

મિત્રોને યાદ કહેશો. - બહુલ ત્રિપાઠીનાં વંદન

હજુ તો ઘણો કડવો-તીખો ને મધુર સંવાદ કરવાનો હતો એમની સાથે. ત્યાં જ, અચાનક, આ શ્રદ્ધાંજલિ એમને મોકલવાની આવી....પણ હીંચકાનો ઝૂલો અંદર હજુ અટકતો નથી.

૧૨ સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૬

- રમણ સોની

‘કૂવો’ નવલકથા માટે સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી દ્વારા પુરસ્કૃત થયેલા અશોકપુરી ગોસ્વામીનો ‘અર્થાત્’ પછીનો આ બીજો સંગ્રહ છે. ‘કલિંગ’માં ૧૦૮ ગઝલોનો સમાવેશ છે.

સંગ્રહની મોટા ભાગની ગઝલોનો મિજાજ પરંપરાગત છે. કાફિયા, રદીફ કે અભિવ્યક્તિ અંગે પણ પ્રયોગશીલ વલણ કવિને અભિપ્રેત નથી. સંગ્રહના શીર્ષક ‘કલિંગ’ સંદર્ભે કવિ નોંધે છે, “અહીં પેલા... અશોક, સમ્રાટ અશોક અને કલિંગની વાત ન હોવા છતાં તલવાર લઈ કલિંગમાં પ્રવેશતા અને ભિક્ષાપાત્ર લઈ કલિંગની બહાર નીકળતા અશોકને હું મારામાં અનુભવી રહ્યો છું.” (‘હું અને મારી ગઝલ’, પૃ. ૮) અશોકપુરીની ભીતર રહેલા આ બંને અશોકની મનઃસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ સંગ્રહમાં ઝિલાતું નથી. કવિની વાતને પોતાના નામ, સંગ્રહના શીર્ષક કે આવરણચિત્ર સાથે જ નિસબત છે, સંગ્રહમાંની રચનાઓ સાથે નથી.

સૂર્ય, અંધકાર, દરિયો, નદી, દર્પણ કવિનાં પ્રિય કલ્પનો છે. અહીં ટૂંકી બહેરમાં લખાયેલી ગઝલોમાંથી નોંધપાત્ર શે’રો મળી આવે છે. જેમ કે-

લોક એવી જ રીતે જીવે છે,
સાવ અંધાર તોય સીવે છે. (પૃ. ૧૧)

નાવમાં જળ નર્યું
કોઈ પણ ક્યાં ડર્યું? (પૃ. ૧૦૧)

ગઝલનું સ્વરૂપ છેતરામણું છે. શે’રનું તરત થતું પ્રત્યાયન એની લાક્ષણિકતા હોવાને કારણે સરળતા એને અપેક્ષિત છે તો ગહનતા પણ એને સરળતાની સાથે જ અપેક્ષિત છે. સરળતા અને ગહનતા એક સાથે તાગી ન શકનારા ગઝલકારોને ગઝલ હાથતાળી આપી જાય છે. કાં તો સપાટ અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે કાં તો ગહનતાના નામે દુર્બોધતા જોવા મળે છે, જે કોઈ પણ રીતે ગઝલને

અનુકૂળ નથી. ‘કલિંગ’માં ગઝલનો મિજાજ જળવાયો હોય એવા કેટલાક શે’ર -

મને તો એમ લાગે સૂર્યને પણ છે ગરજ જેવું,
સતત અંધારને કરતો રહ્યો એ પણ અરજ જેવું. (પૃ. ૨૦)

છે ગજુ એના સ્મરણનું એટલું,
સાવ ખાલી ઓરડો ભરચક કરે. (પૃ. ૧૬)

જેને કહો છો ભેજ હકીકતમાં થાક છે,
ઘરની ભીંતોને દોસ્ત પસીનો વળેલ છે. (પૃ. ૫૧)

એમણે રસ્તો ક્યો
આપણે ભીંતો ચણી (પૃ. ૭૬)

પૃ. ૨૮ અને પૃ. ૮૬ ઉપરની બંને રચનાઓમાં ગઝલનો મિજાજ સાદંત જળવાયો છે. બંને ગઝલના એકએક શે’ર ઉદાહરણરૂપે જોઈએ -

હાસ્ય એનું પાડે પૂરી બાતમી,
કેટલું અંદર રડે છે આદમી. (પૃ. ૨૮)

બધાનું જ માનીને રોકાયો છું પણ,
સતત યાદ રાખ્યું નીસરવાનું પણ છે. (પૃ. ૮૬)

કવિની ભીતર રહેલો ભગવો રંગ પણ ગઝલના મિજાજમાં અહીં અભિવ્યક્ત થયો છે -

ભીતર નવા જ રંગને ભાળી લીધા પછી,
છાંટો બીજો ન જોઈએ મનગમતા રંગને. (પૃ. ૪૩)

થીંગડેથી ઓળખાણું,
થીંગડું ભગવું જડવું છે. (પૃ. ૭૮)

ઈશ્વર સાથેનો કવિનો સંબંધ ભક્તનો રહ્યો છે. કોઈ પણ મુશ્કેલીમાંથી ઈશ્વર જ ઉગારશે એવી કવિશ્રદ્ધા શે’રોમાં આ રીતે વ્યક્ત થઈ છે -

ખાતરી છે એટલે તો સ્વસ્થ છું હું,
એ જ ડુબાડી પછીથી તારવાનો. (પૃ. ૩૦)

જોઈને ખાતાવહી એણે કહ્યું,
જા, કશું બાકી નથી એણે કહ્યું. (પૃ. ૬૩)

તો દંભી અને ધુતારા એવા ખુદાના બંદાઓ સામે
કવિને ફરિયાદ પણ છે -

‘ખુદા દેગા’ કહીને ય માગી રહ્યો છે,
ફકીર આખરે આદમી નીકળ્યો છે. (પૃ. ૭૫)

‘છે રહેમ રાહે’ (પૃ. ૫૭), ‘માંડીને વાત કર’ (પૃ.
૫૮), ‘સાહેબ મેરો’ (પૃ. ૭૮), ‘પરોણા’ (પૃ. ૮૮)
ચીલાચાલુ રદીફોથી દૂર હટીને કવિએ અહીં જુદી રદીફોના
વિનિયોગથી પોતાની અભિવ્યક્તિ સાધી છે. પૃ. ૪૨
ઉપરની નદી-વિષયક ગઝલ પણ આસ્વાદ્ય છે.

ગઝલસંગ્રહના અંતે મુકાબેલા લેખ ‘ગુજરાતી
ગઝલ વિશે થોડી વિચારણા’માં કવિ જણાવે છે,
“આધુનિકતાના કુપ્રભાવે માત્ર કાફિયા-રદીફ પ્રયોજીને,
છંદ-બહેર જાળવીને બાલીશ ગઝલ જોડનારા ઉત્સુકોએ
લાપસીમાં લીટા કરવા જેવી રમત કરીને ગઝલો રચી, કહી,
મુશાયરામાં ગજવી. આમ કરી ગઝલને ઘણી હાનિ
પહોંચાડી છે, ગઝલની ગતિને અવરોધી છે એ તો સૌને
હવે સમજમાં આવ્યું છે. દોઢ-બે ડઝન અનુશાસનહીન
કવિઓ એકસરખાં પ્રતીક, કલ્પનો, થોડી ચતુરાઈ, થોડી
શબ્દરમત, અનુકૂળ પડે તેવી પદાવલીમાં યોજીપ્રયોજી
બીબાઢાળ ગઝલો ઊંધું ઘાલી ઢાળવામાં વ્યસ્ત છે, મસ્ત
છે. હજીયે છે !” (પૃ. ૧૦૮) ગઝલને આત્મસાત્ કરનારા
સર્જકો જાણે છે, કે કાફિયા રદીફ જાળવીને છંદમાં બે
મિસરા રચી દેવાથી શે’ર સિદ્ધ થતો નથી. કાફિયા, રદીફ
અને છંદ ઉપરાંત ચમત્કૃતિ મહત્ત્વની છે, જેને આપણે
ગઝલ સંદર્ભે મિજાજ તરીકે ઓળખીએ છીએ. મિજાજ
જાળવવાનો અર્થ એ પણ નથી થતો કે સ્વરૂપની સાથે
સર્જક પોતાને મનફાવે તેવી છૂટ લઈ શકે. કાફિયા, રદીફ,
છંદ અને મિજાજ જાળવીને ગઝલ સિદ્ધ કરવી અઘરી છે.

‘કલિંગ’માં ગઝલનો મિજાજ તો જળવાયો છે પણ
કવિએ સ્વરૂપ સાથે ઘણાં બધાં ચેડાં કર્યાં છે અને એ રીતે
એમણે પણ ગઝલના સ્વરૂપને તો ‘હાનિ’ જ પહોંચાડી
છે. પૃ. ૨૫ ઉપરની ગઝલમાં કવિએ ‘ગ્રંથસ્થ’, ‘કંઠસ્થ’,
‘ગર્ભસ્થ’, ‘તટસ્થ’, ‘સ્વસ્થ’ કાફિયા પ્રયોજ્યા છે. આ
ગઝલના એક શે’રમાં ‘અદૃશ્ય’ કાફિયા પ્રયોજાયો છે જે
કાફિયાની અનિયમિતતા દર્શાવે છે. પૃ. ૨૦, પૃ. ૬૧, પૃ.

૮૪, પૃ. ૧૦૫ ઉપરની ગઝલોમાં પણ કાફિયાની
અનિયમિતતા જોવા મળે છે. હવે, પૃ. ૧૩ ઉપરની ગઝલનો
આ અંતિમ શે’ર જુઓ -

અજવાસનો શું અર્થ ? જે કેવળ મને મળે !
દશ દશ દિશાઓ તેજથી ઝળહળ સ્વયં બને.

આ ગઝલમાં ‘વમળ’, ‘કમળ’, ‘સરળ’, ‘સફળ’,
‘છળ’ કાફિયા છે. ‘બને’ રદીફ છે. ઉપરોક્ત શે’રમાં
કાફિયા અને રદીફ વચ્ચે ‘સ્વયં’ પ્રવેશી ગયો છે, જેને
પ્રયોગ ગણવો, પ્રયોગખોરી કે અભાનતા ?

છંદ-વૈવિધ્ય અહીં ઝાઝું નથી. ગઝલના અતિ-
પ્રચલિત ચાર-પાંચ છંદોમાં જ મોટા ભાગની ગઝલોની
રચના થયેલી છે. નીચેના બે શે’ર જુઓ -

કેમ હું હરખાઉં ? છું કાગળની હોડી,
આ હયાતી કેવળ જળના બોધમાં છે.

પ્રથમ મિસરાનું બંધારણ ‘ગાલગાગા ગાલગાગા
ગાલગાગા’ છે. જ્યારે બીજા મિસરાનું બંધારણ
‘ગાલગાગા ગાગાગાગા ગાલગાગા’ છે. ત્યાં છંદદોષ જોવા
મળે છે.

આપણાં હસ્તધૂનન ક્યાંથી સાર્થક બને ?
હાથનું હેત હૈયે પ્રસરતું નથી. (પૃ. ૮)

અહીં પ્રથમ મિસરાનું બંધારણ ‘ગાલગા ગાલગા
ગાગાગા ગાગાલગા’ છે જ્યારે બીજા મિસરાનું બંધારણ
‘ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા’ છે. એટલે, પ્રથમ
મિસરામાં એક ગુરુ વધારે છે અને છંદદોષ પણ જોવા મળે
છે. હવે, આ શે’ર જુઓ -

આવ ચાલી આવ સૌ સરહદ વટાવી,
આ ગઝલ તો આપણી જાગીર છે. (પૃ. ૧૮)

અહીં પ્રથમ મિસરાનું બંધારણ ‘ગાલગાગા
ગાલગાગા ગાલગાગા’ છે જ્યારે બીજા મિસરાનું બંધારણ
‘ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા’ છે. એટલે, બીજા
મિસરામાં એક ગુરુ ઓછો છે. આમ, મિસરામાં ક્યાંક ગુરુ
વધી જાય છે તો ક્યાંક ગુરુ ઘટી જાય છે, જે મોટી મર્યાદા
બની રહે છે.

ગઝલના બંધારણ મુજબ મત્વાનો શે’ર કમમાં
પ્રથમ આવે છે. પૃ. ૪૬ ઉપરની ગઝલમાં ‘પડે’, ‘આભડે’,

‘આથડે’, ‘સાંપડે’, ‘નડે’, ‘આવડે’ કાફિયા કવિએ પ્રયોજ્યા છે. ગઝલના ચોથા શે’રના બંને મિસરામાં કાફિયા-રદીફ છે અને એ મત્વાનો શે’ર હોવા છતાં કવિએ એને ચોથા ક્રમે મૂક્યો છે. એ જ રીતે પૃ. ૫૮ ઉપરની ગઝલમાં છઠ્ઠા ક્રમે મુકાયેલો શે’ર પણ મત્વા છે જ્યાં પણ ક્રમ જળવાયો નથી. આમ, કવિએ ગઝલના આંતર અને બાહ્ય સ્વરૂપ સાથે પોતાને ફાવે એ રીતે ઠીક ઠીક છૂટ લીધી છે.

એ અકેલી જ પામી શકી એમને,
કાખઘોડી ત્યજીને જે દોડી હતી. (પૃ. ૩૯)

અહીં ‘અકેલી’ શબ્દ આખા શે’રમાં આગંતુક લાગે છે. કવિને અભિપ્રેત ‘એકલી’ છે. તો પૃ. ૮ ઉપરની ગઝલના મત્વાના બીજા મિસરામાં ‘ઊછરતું’ શબ્દ આગંતુક લાગે છે. કવિને ‘ઊગતું’ શબ્દ અભિપ્રેત છે પણ

એ પ્રયોજવાથી છંદદોષ આવે ! એટલે, કવિએ અહીં ભાષાકીય છૂટછાટ પણ લીધી છે. ગઝલ સ્વરૂપની શિસ્ત ન જાળવનાર આ કવિ અન્યને ‘અનુશાસનહીન’ કહે છે ત્યારે એમની સામે એકથી વધુ આંગળી ચિંધાય એમ છે ! અભિવ્યક્તિને સ્વરૂપનાં બંધનો જરૂરી નથી એવી વાત આગળ કરીને સ્વરૂપ સાથે ચેડાં કરવામાં આવે છે અને દોષ ગઝલ સ્વરૂપનો કાઢવામાં આવે છે. સોનેટ લખતી વખતે એનું છંદ-બંધારણ જાળવવું જેટલું જરૂરી છે એટલું જ જરૂરી ગઝલ લખતી વખતે પણ છે, એવું જ્યારે ગઝલકારો સમજશે ત્યારે ગઝલને ઓછી હાનિ થશે અને સ્વરૂપની ગરિમા પણ જળવાશે. બાકી, ‘કલિંગ’ની ગઝલોમાં અભિવ્યક્તિની સચ્ચાઈ જરૂર છે. એ સચ્ચાઈ સ્વરૂપ-શિસ્ત જાળવીને પ્રગટી હોત તો કદાચ પરિણામ જુદું હોત !

કર્ણલોક - ધ્રુવ ભટ્ટ

કથાની તાત્વિક ભૂમિકા અને સ્વરૂપની તપાસ

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, કા. ૨૫૬, રૂ. ૧૧૦

ધીરેન્દ્ર મહેતા

આપણે એક વાત સમજી લઈએ. બાપ ગમે તે હોય, આપણે નથી જાણતા; પણ ગોમતી તેના પોતાના છોકરાની મા થવાની છે. એના છોકરાને કોઈ કર્ણ નહીં કહે. એ પાંડવ ગણાશે, કારણ કે તે જન્મે તેવી ઇચ્છા ગોમતીની પોતાની છે; બીજા કોઈની નથી. જરા બરાબર સમજ, પાંડવોના જન્મ માટે કુંતીની સંમતિ હતી અને કર્ણનો જન્મ કુંતીની સ્પષ્ટ ના હોવા છતાં થયો હતો. માટે જ કર્ણને પાંડવો કરતાં જુદું જીવન જીવવું પડ્યું. (પૃ. ૨૧૦)

આ ગોમતી પતિની ક્ષતિને કારણે માતા બની શકે એમ નથી એટલે પતિની સંમતિથી એ કૃત્રિમ ગર્ભાધાન કરાવે છે. પતિનું મૃત્યુ થાય છે અને પિયર કે સાસરાને આ સ્થિતિ સ્વીકાર્ય નથી. ગોમતી સમાજસેવારત નિમુબહેનને આશ્રયે છે. નિમુબહેન ગોમતીની માતાને સમજાવતી વખતે ઉપર પ્રમાણે કહે છે.

વાર્તા અનાથાલયનાં બાળકોની છે, જેને લેખકે ‘કર્ણલોક’ એવું નામ આપ્યું છે પરંતુ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે કર્ણને વેઠવા પડેલા અન્યાયોનું કારણ તેની અનાથ સ્થિતિ નથી, ‘હીન’ કુળ છે. આ અર્થમાં આ કર્ણલોક નથી. બીજું, અનાથાલયમાં ઊછરતાં બધાં જ બાળકો એમની માતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ જન્મ્યાં હોતાં નથી; કથામાં પણ કહેવાયું છે તેમ, પાલનપોષણનો પ્રબંધ ન થઈ શકવાને કારણે કે એ ભાર વહન ન કરી શકવાને કારણે પણ કોઈ વાર એ તજી દેવાયેલાં હોય છે. આ સંદર્ભમાં પણ આ કર્ણલોક નથી. આથી પુસ્તકના આરંભે કર્ણના રથના જમીનમાં ખૂંપેલા પૈડા દ્વારા લેખક શું સૂચવવા માગે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

કર્ણના સંદર્ભમાં કુલાભિમાનની વાત પણ આમાં આવે તો છે. સાત પેઢીનાં નામ મોઢે રાખતો કથાનાયક છેવટે સૂર્યને અર્ધ આપીને કહે છે :

હે સૂર્ય, તમે જગત્પિતા ગણાવ છો. માટે હું તમને કહું છું કે હું વંશ, જ્ઞાતિ, સમાજ કે પેઢીના ગર્વરહિત મારી માતાનો જ પુત્ર રહેવાનું પસંદ કરું છું. (પૃ. ૨૩૪)

વંશની વાત કેટલી મિથ્યા છે એ અંગે તાર્કિક દલીલ કરતી દુર્ગા પણ કથાનાયકને પ્રશ્ન કરે છે :

મને એ કહે કે તારી પૂર્વજ હજાર કે લાખ પેઢી સદાકાલ એક જ વંશમાં આગળ ચાલી છે એવું તું છાતી પર હાથ મૂકીને કહી શકીશ ? (પૃ. ૨૨૬)

(આવો જ પ્રશ્ન ‘તુલસીક્યારો’માં જ્યેષ્ઠારામે સોમેશ્વરને કરેલો, યાદ છે ?) નિમુબહેને (ગોમતીની મા બબીને) આવો પ્રશ્ન પણ કર્યો છે :

મેં તો કહ્યું કે લગનની કે વંશની વાતો કરતા હોય એને મારી પાસે મોકલ. દુનિયા બની ત્યારે પહેલવેલી માનું લગન કરાવવા કયો બ્રાહ્મણ હાજર હતો તે મને સમજાવે ! (પૃ. ૨૦૮)

આ પ્રશ્ન એ દોહરાવે પણ છે. કથાના અંતે નિશાળિયાઓની ગંમતનો પ્રસંગ પણ આવા સૂચન માટે જ ખાસ તો મૂક્યો છે. લેખકે કૃતિ ‘માનવજાતની પ્રથમ માતાને’ અર્પણ કરી છે એ પણ અહીં નોંધવું જોઈએ.

બીજી બાજુ હોસ્પિટલમાં તજાયેલી નવજાત બાળકી(સૌમ્યા)ને પોતાનું દૂધ પાઈને ઉછેરનાર (એક પુત્રી હોવા છતાં) હુસ્નાની એને દત્તક લેવા માટેની તાલાવેલી, મંદબુદ્ધિ બાળકને અપનાવનાર અને પછી અપંગ મોર્હિંદરને પણ ઉછેરનાર મહેરાનું વાત્સલ્ય, ટ્રેનમાં વાર્તાકથકનાં સહપ્રવાસી માજીનું દષ્ટિબિંદુ, આ બધી વસ્તુસામગ્રી પણ માતાની કરુણા અને સમર્પણભાવનો મહિમા કરે છે. એમ કરતી વખતે સ્ત્રીનું જનની હોવું જરૂરી નથી, માતૃત્વ એના બંધારણનો જ અંશ છે એમ લેખકને અભિપ્રેત હોવાનું જણાય છે પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે એથી આ કૃતિના કથાવસ્તુની કોઈ તાત્વિક ભૂમિકા ઊભી થાય છે ખરી ?

પ્રશ્ન એ પણ છે કે સંતાન સાથેના સંબંધમાંથી પિતા એટલે કે પુરુષની ભૂમિકાનો આ રીતે છેદ ઉડાડી નાખી શકાશે ? જીવવિજ્ઞાનને અવગણીને વંશીય લક્ષણોને નકારી શકાશે ? માનવજાતિનો સાંસ્કૃતિક વિકાસ, મૂલ્યપ્રતિષ્ઠા, સામાજિક સ્વાસ્થ્ય સામે આ રીતે પ્રશ્નાર્થ

ખડો કરી શકાશે ? એમ કરવામાં ભાવાવેશ એટલો છે કે અનાથાલયમાં રહેતી દુર્ગાના મુખે લેખકે આવાં વેણ કઢાવ્યાં છે :

મારી માએ મને ફેંકી નથી દીધી. એ કામ જરૂર મારા બાપનું કે એના કોઈ સગાનું. (પૃ. ૧૩૭)

આ દુર્ગાની પાત્રપરિકલ્પના પણ સ્ત્રીના માતૃસ્વરૂપનો મહિમા થાય એ પ્રકારની છે. અનાથાલયનાં બાળકો માટે જાતને જોખમમાં મૂકતાં પણ એ અચકાતી નથી; એ પ્રસંગોનું નિરૂપણ બહુધા અતિરંજિત થઈ જાય છે. નંદુ તો એને ‘જગજગનની’, ‘સ્વયંજાતા’, ‘પરમમોહિની’ કહ્યા જ કરે છે. એમ લાગે કે એમાં લેખકનો મત પણ ભળેલો છે.

અહીં એક બીજા મુદ્દાને લઈને પણ વિચારમાં પડી જવાય છે. ભલે બાળકો પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને પણ દુર્ગા ચોરી કરે, કબાટનું તાળું તોડે, સંસ્થાને દાનમાં મળેલાં કપડાં સળગાવી મૂકે, ગૃહમાતાને સોટીથી ફટકારે, તેમની આજ્ઞાઓનું ધરાર ઉલ્લંઘન કરે, ઉદ્ધત જવાબો આપે, બેફામ બોલેચાલે, એનું સમર્થન શી રીતે કરી શકાય ? લેખકનો દષ્ટિકોણ – દુર્ગામાં આ બધાં કરતૂતોનું નિરૂપણ, એનો પ્રભાવ, નંદુના એને વિશેના પ્રતિભાવો, નિમુબહેન અને નેહાબહેનની એને પ્રાપ્ત સહાનુભૂતિ – લેખક એના પક્ષે હોય એવી છાપ ઊભી કરે છે. ગેરરીતિનો સામનો ગેરરીતિથી તો કરવાનો ન હોય. વળી વહીવટનાં નીતિ-નિયમો વિશે દુર્ગાની જાણકારી, કાનૂની સમજ, એની છટકબારીઓની અને વ્યૂહરચનાઓની સૂઝ પણ એની બાર-તેર વરસની ઉંમર અને અનુભવ જોતાં વધારે પડતાં લાગે છે. એવું જ એની વિચારસરણીની પરિપક્વતા, વાણીની પ્રશિષ્ટતાની બાબતમાં કહેવાનું છે. કથામાં દુર્ગાનો ચરિત્રવિકાસ દર્શાવાયો હોત, એના આલેખનમાં તાટસ્થ્ય જળવાયું હોત તો આ બધું નભી જાત.

અલબત્ત, આ પાત્રનું એનું પોતાનું આકર્ષણ છે. ગૃહમાતા નલિનીબહેનને મારવાના અને કપડાંની ચોરીના પ્રસંગે એની આત્મવિશ્વાસપૂર્ણ, પ્રતીતિનિષ્ઠ, નિર્ભીક કબૂલાત; દઢ વલણ અને સંયત વર્તન એવાં સ્થાનો છે, જ્યાં એનું ચરિત્રાલેખન પ્રભાવોત્પાદક બન્યું છે. કૃતિના આરંભે ટ્રેનમાં જોવા મળતી એના વ્યક્તિત્વની છબી ધ્યાન

ખેંચે છે. અનાથાલયમાં પહેલવહેલી વાર એ વાર્તાકથકની નજરે પડે છે એ દશ્યનું, વાર્તાકથકના ચિત્ત પર પડતી એની અસર સાથેનું, આલેખન જુઓ :

ઊઘડતા ગુલાબી રંગના ફોકમાં સજ્જ દુર્ગાને જોતાં જ હું અવાક બનીને જોઈ રહ્યો... આ પૃથ્વી પર જન્મીને મેં અનેક સૌંદર્યો જોયાં છે. હું તેનાથી અભિભૂત પણ થયો છું તેની ના નહીં પાડું. પરોઢના ગુલાબી રંગોથી માંડીને રાતના તારામઢ્યા આકાશની મોહિની, ફૂલોના રંગ, પક્ષીઓની ઉડાન, કે વછેરા-વાછરડાંની આંખોનું આશ્ચર્ય. આ બધાં સૌંદર્યોથી ક્યારેક તો દિગ્મૂઢ પણ થયો છું. પરંતુ આ ! એક અનાથ-આશ્રમમાં ! આવી છોકરી ! શાંત, શીતળ, જુદી !... હું તેને જોઈ જ રહ્યો... મારા પર નજર પડતાં દુર્ગાએ તેને ઉમરના પ્રમાણમાં સહેજ ટૂંકું પડતું ફોક નીચે તરફ ખેંચ્યું. (પૃ. ૨૩)

વાર્તાકથકના ચિત્તમાં ઊલાયેલા આ સૌંદર્યની શક્તિ એવી છે કે પોતે જ્યાં આવ્યો છે એ જગા અનાથ-આશ્રમ છે એવી ખબર પડતાંવેંત અણગમાથી ત્યાંથી ચાલ્યા જવા માટે તત્પર વાર્તાકથક રોકાઈ જાય છે એ અસ્વાભાવિક નથી લાગતું.

દુર્ગાનું ચરિત્રાલેખન સંવેદનાત્મક અને સંકેતાત્મક થયું છે એવાં સ્મરણીય સ્થાનોમાં પોતાની ઘૃણાજનક રીતે ત્યક્ત, અને પછી અસ્વીકૃત સ્થિતિ, એનું દુઃખદ ભાન કરાવતાં અને બદનક્ષીભર્યાં કટુવચનો, એ વાસ્તવિકતાનો મૌન નિર્મમ સ્વીકાર, એની અવ્યક્ત વ્યથા અત્યંત હૃદયસ્પર્શી છે. એ નિરૂપણ એમ ને એમ રહ્યું હોત, નંદુના મુખે એનું ભાષ્ય થયા કર્યું ન હોત તો રસાસ્વાદમાં વિક્ષેપ ન પડત. દુર્ગાના પૂર્વવૃત્તાંત વિશેની કથકપાત્રની જિજ્ઞાસાને સંતોષાવાની તકને અનેકવાર નિષ્ફળ કરીને, એને માટે યોગ્ય ક્ષણ પસંદ કરીને લેખકે રસસ્થાન પારખવાની સૂઝ દાખવી છે, એની નોંધ પણ લેવી જોઈએ.

આ નંદુ રસીયાની પાત્રપરિકલ્પના ફિલસૂફ જેવી ન હોત અને એણે માત્ર પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિના નિર્વાહ પૂરતું પ્રાપ્તકર્તવ્ય અદા કર્યું હોત તો ઉચિત થાત, જેવું નલિનીબહેનની બાબતમાં થયું છે. એ પાત્ર કંઈક ખલ બનવા જાય છે પરંતુ લેખકે એને દુર્ગાના દાબમાં રાખ્યું છે. આ નલિનીબહેનના ચરિત્રની થોડી ભિન્ન રેખાઓ પણ

દેખાઈ આવે છે – નજર સામે ભડચું થઈ ગયેલાં માબાપ અને ભાઈના મોતથી સતત ભયગ્રસ્ત રહેતી રેખાની એ ખાસ કાળજી લે છે, બીજાં બાળકો – ક્યારેક દુર્ગા સુધ્યાં – માટે એમનું વલણ હમદર્દીભર્યું હોવાનાં દષ્ટાંતો છે. એમના અજુગતા વ્યવહાર માટે એમની પરિસ્થિતિ જવાબદાર હોવાનું ખુદ દુર્ગાએ કહ્યું છે. માધો અને લક્ષ્મીને લેખકે પોતાની અપેક્ષાનુસાર ચીતર્યા છે.

કથામાં દુર્ગાની ભૂમિકા મોટી છે પરંતુ કથા છે કથકની, એ કથા કહે છે એ કારણે જ નહિ, વાર્તામાં એના આંતરબાહ્ય વિકાસનો આલેખ અભિપ્રેત છે એ કારણે પણ. દરેક પ્રસંગ એનો અનુભવ બનીને એનામાં કંઈ ને કંઈ ઉમેરતો રહે છે. એના ગૃહત્યાગની ઘટના; પોતે ઘરેથી ભાગ્યો નથી, પોતે સકારણ ઘર છોડ્યું છે અથવા પોતાને ઘર હતું જ નહિ એ હકીકતની સ્થાપના માટેની એની મથામણ અને એમાંથી જન્મતી વેદના; જેમનું ઘર એણે છોડ્યું છે એ મામા-મામી પ્રત્યેની ન્યાયોચિત દષ્ટિ; સ્વમાનની આળી લાગણી; દુર્ગા, શેફાલી, રાહુલ, કરમી માટેનો એનો મનોભાવ, આ બધું એની સંવેદનશીલતા અને એની સમજણ, બંનેને વ્યક્ત કરે છે. એનું નિરૂપણ પણ પ્રભાવક રીતે થયું છે. પોતે અનાથ-આશ્રમમાં છે એનું ભાન થતાંવેંત એના મનમાં જાગતી તીવ્ર પ્રતિક્રિયા, એ પછી પણ એનાથી અળગા રહેવાના પ્રયત્નો, મુંબઈની ટિકિટ લઈને અધવચ્ચે ઊતરી જવાનો નિર્ણય, અજાણી જગાએ ટ્રેન ઊભી રહેતાં એમાંથી છાનામાના ઊતરી જવાનો બીજો પ્રસંગ, એની આ તમામ ગતિવિધિ એના ચરિત્રને પ્રગટ થવા દે છે. એનું નામ અપ્રગટ રાખવામાં લેખક છેક સુધી સફળ રહ્યા છે. કુળ-ગોત્ર કે જ્ઞાતિનું સૂચન કરે એવું નામ કે અટક પણ શા માટે ? એક અનામ વ્યક્તિત્વરૂપે એની જે ઓળખ મળવાની હોય તે મળે.

પણ જે ક્ષતિ દુર્ગાના પાત્રનિરૂપણમાં છે તે આ પાત્રના નિરૂપણમાં પણ છે. બન્નેની ઉંમર સરખી – બારતેર વરસની છે, આ ઉંમર અને એમના ઉછેરની સાથે એમની વૈચારિક પરિપક્વતા અને પ્રશિષ્ટ વાણીનો મેળ બેસતો નથી. ઘણી વાર તો એ કેવી કેવી અર્થગર્ભ સૂક્તિઓ પણ કહે છે ! કાનૂની આંટીઘૂંટીઓ પણ એ જાણે છે ! એની ભૌતિક પ્રગતિ પણ માન્યામાં ન આવે એટલી

બધી અને ઝડપી છે. ક્યારંભે ટ્રેનમાં દુર્ગા, નિમુબહેન, જીભાઈ, નંદુ સાથેનો એનો મેળાપ તાલમેલિયો લાગતો નથી એટલો અંતે મોહિંદર-કરમી સાથેનો મેળાપ, નિમુબહેનની જમીન પર પ્રવૃત્તિનું આયોજન લાગે છે. એવી જ આકસ્મિકતા મહેશભાઈના વલણના બદલાવમાં; નિમુબહેન, ગોમતી, દુર્ગા વગેરેના મૃત્યુની ઘટનામાં, નેહાબહેનના વિદેશગમન અને મોહિંદર-કરમીના લગ્નની ઘટનામાં છે. બહુસંખ્ય પાત્રસૃષ્ટિ ઊભી કર્યા પછી એના નિર્વાહ અને વિરામનો પ્રશ્ન પણ નવલકથાકાર સામે આવીને ઊભો રહેતો હોય છે.

એવું જ કથાઘટકોની પ્રસ્તુતિનું પણ છે. રોઝમ્માના પૂર્વજીવનવૃત્તાંતનો સંબંધ મુખ્ય કથાનક સાથે આયાસ વિના ભાગ્યે જ જોડી શકાશે. એવું જ કોમી રમખાણ અને મુન્નાને લગતા કિસ્સાનું પણ છે. દુર્ગાને પાલિતાણા મોકલવાનો પ્રસંગ પણ કેવો લટકતો રહી જાય છે ! માત્ર નિમુબહેન પાસેથી એકવાર જાણવા મળ્યું કે એ અઢાર વરસની ન થાય ત્યાં સુધી એને પાલિતાણા ન મોકલી શકાય. તપાસ-અધિકારીઓ પણ આ નિયમથી વાકેફ નહિ હોય ! એની કશી ચર્ચા કે ઉલ્લેખ પણ નહિ, વિકલ્પનો વિચાર પણ નહિ ! પાંચેક વરસ રાહ જોઈને, અઢાર વરસની થતાં, તરત મોકલી દેવાય છે તે પણ ભારે

ગેરશિસ્તની શિક્ષારૂપે નહિ, વચસ્ક થવાને કારણે નિયમાનુસાર.

અનાથાશ્રમનો પરિસર, મઢી, એની પાસે નિમુબહેનની વાડી, નજીકમાં શહેર, એવી કંઈક આ કથાસ્થળની ભૂગોળ છે. પાત્રોના સાઈકલપ્રવાસ રૂપે એનું ચલચિત્રાત્મક આહ્વાદક વર્ણન મળે છે પરંતુ સ્થળ-સ્થળ વચ્ચેના અંતરની ચોકસાઈ જળવાવી જરૂરી હતી. એવો જ પ્રશ્ન વ્યતીત થતા સમય, અને સમયગાળાનો છે. એમ લાગે છે કે લેખકે જ્યાં કથા પૂરી કરી છે ત્યાંથી શરૂ કરી હોત તો સ્મૃતિમાં વહી આવવાથી સમયના પરિમાણને લગતા પ્રશ્નો ઉકેલી શકાયા હોત, પરંતુ આ કથાના વસ્તુની જરૂરિયાત કદાચ આત્મકથનાત્મક એટલે કે પ્રથમ પુરુષ નહિ પરંતુ સર્વજ્ઞ કથકની એટલે કે ત્રીજો પુરુષપ્રયોગની નિરૂપણરીતિ છે. એમ થયું હોત તો સામાન્ય રીતે આપણને જેનો ઝાઝો પરિચય નથી એવા જગતના મર્મવેધક કઠોર વાસ્તવનું આવું મહદંશે ભાવનારંગી નહિ પરંતુ સીધુંસોંસરું દર્શન થાત.

ધ્રુવ ભટ્ટે આ પૂર્વે આપેલી ત્રણ કથાત્મક કૃતિઓ પછી પહેલી વાર આ કૃતિને નવલકથા સંજ્ઞાભિધાન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે સ્વરૂપ સાથે સંકળાયેલા આ અને આવા બધા પ્રશ્નો વિચારવાના આવે છે.

પ્રવેશદ્વાર – દીવાન ઠાકોર

એક સફળ વાર્તાપ્રવેશ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ડે. ૧૪૦, રૂ. ૮૦.

પ્રફુલ્લ દેસાઈ

લેખક વાર્તાલેખનની નૂતન સાહિત્યવિભાવનાઓથી સારા એવા પરિચિત છે, એની પ્રતીતિ તો થાય જ છે પણ તેઓ એમની વાર્તાઓ દ્વારા જીવનલક્ષી વિચારો – ચિંતનોને અને સામાજિક સંદર્ભોને પણ ઉજાગર કરે છે. આમ કરવામાં લેખક ક્યારેક પરંપરાગત તો ક્યારેક સુ.જો. ખ્યાત ‘આધુનિક’ ગણાતી વિભાવનાઓની મદદ પણ લેતા હોય તેવું જણાય છે, તો ક્યારેક એ સૌને અતિક્રમીને અનુઆધુનિકતા તરફ પણ વળી જતા જણાય છે. આને

પરિણામે ક્યારેક તેઓ વાર્તાલેખનમાં સફળ તો ક્યારેક અર્ધસફળ પણ થાય છે.

તેમની વીસ વાર્તાઓમાંથી ઘણીખરી વાર્તાઓ ઉત્તમ વાર્તારસવાળી અને સફળ ટેકનિકવાળી છે.

એમની વાર્તાઓમાં મોટેભાગે નાગરી પરિવેશ છે તો થોડી – પાંચેક વાર્તાઓમાં ગ્રામ પરિવેશ પણ છે. વાર્તાઓમાં ક્યાંક વસ્તુ-વિચાર કે ઘટનાનું તિરોધાન છે, ક્યાંક નિર્હૃતુક શબ્દલીલા પણ છે, ક્યાંક સૂક્ષ્મતર સંયોજન

અને દુષ્કર રચનારીતિનું વધુ પડતું વળગણ પણ દેખાય છે, ક્યાંક પ્રતીક - સંકેતાલંકારાદિનો સુંદર વિનિયોગ પણ દેખાય છે, ક્યાંક ઉકેલ વિનાની સમસ્યાઓના સંદર્ભ પણ આવ્યા છે, ક્યાંક સૂક્ષ્મ અને ઊંડાં મનશ્વલનો પણ છે. ક્યાંક શૈલી કાવ્યાત્મક, નાટકીય કે ચિત્રાત્મક પણ છે તો ક્યાંક ફિસ્સી, સપાટ બાની પણ લાગે છે, ક્યાંક ફેન્ટસી છે, ક્યાંક 'કેરિકેચર' જેવાં પાત્રો છે. આ બધાંની સાથે પ્રયોગશીલતાની મથામણ પણ છે. લેખક પોતે કહે છે તેમ 'એમની વાર્તા એટલે વેદના અને પ્રેમના બે કાંઠાઓ વચ્ચે વહેતી નદી.' એમની વાર્તાઓમાં પ્રમુખપણે બે રસો છે : કરુણ અને અદ્ભુત.

લેખક ઉત્તર ગુજરાતના ગ્રામપ્રદેશની બાળપણ અને કિશોરાવસ્થામાં પડેલી અનેક છાપોને જાળવી શક્યા છે, એટલું જ નહીં તેમને યથાવત્, કોઈ પણ પ્રકારના રંગદર્શન વિના વાર્તા દ્વારા કાગળ પર ઉતારી શક્યા છે.

ગ્રામપરિવેશની જે પાંચ વાર્તાઓ અહીં સંગ્રહાઈ છે, એમાં 'કનૈયો' અને 'બાયડી' ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

'કનૈયો' બે રીતે ધ્યાન ખેંચે છે. એક, વીસ વર્ષથી ખોવાયેલા પુત્રના એકાદ પત્ર માટે તરફડતા કેશવલાલની મૂક વેદનાથી તો બીજી બાજુ, એમાંના સુંદર, શાંત અને અસ્ખલિત વહેતી જિંદગી જેવા વાતાવરણથી. કેશવલાલ આપણને 'ધૂમકેતુ'ની 'પોસ્ટઓફિસ' વાર્તાના કોચમેન અલી ડોસાની પણ યાદ આપે છે તો બીજી બાજુ રા. વિ. પાઠકની વાર્તા 'મુકુંદરાય'માં વર્ણવાયેલા પરિવેશ સાથે સામ્ય ધરાવતા લાગે છે. 'પોસ્ટઓફિસ'ની જેમ અહીં પણ ખોવાયેલી વ્યક્તિનો - વ્યક્તિ વિશેનો પત્ર આવે છે. ખોવાયેલી વ્યક્તિ હવે સદાને માટે ખોવાઈ ગઈ છે. લેખક કેશવલાલની એ વેદનાને બહુ ઘૂંટવા દેવા માગતા નથી. ખબર પડે છે કે પાડોશીને ત્યાં મોટી ઉંમરે જન્મેલા પુત્રના ગાલે મૃત કનૈયાના ગાલે હતું તેવું જ લાખું છે ! કેશવલાલને નવું જીવન મળે છે. અહીં લેખકનો 'આશાવાદ' જીતે છે. 'કનૈયો' સાથે છેલ્લી વાર્તા 'ખુશખબર' પણ સામ્ય ધરાવે છે. અહીં પણ જુવાન પુત્રને ખોઈ બેઠેલા બચુકાકાને મૃત મનુ સામે મળે છે અને સમજાવે છે કે 'દુઃખ જેવું કાંઈ નથી, બધી મનની આડાઈ છે.' પછી બચુકાકા સગાંસંબંધીઓના દુઃખોની યાદી

બનાવવા બેસે છે પણ તેમને પ્રશ્ન થાય છે કે 'મારા દુઃખની માત્રા ઘટાડવા બીજાંનાં 'દુઃખો જોવાનાં ?' એમને ખાતરી થાય છે કે ખરેખર તેઓ દુઃખી નથી. આ સમજણ એમને માટે ખુશખબર જેવી જ છે !

ઉત્તર ગુજરાતની બોલીથી સમૃદ્ધ અને સરસ ગ્રામચિત્રો ધરાવતી 'બાયડી' વાર્તા નાવિકા ચંપાના પાત્રાલેખનથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. નાનામોટા ઝઘડાથી રિસામણે ગયેલી પત્ની ચંપા પતિની બીમારી વિશે જાણી હોસ્પિટલમાં આવી પતિની શુશ્રૂષામાં લાગી જાય છે. એને એમ છે કે 'જમરાજા આવશે તોય હું ઈમને પાછા વાળીશ.' મૃત્યુના ભયે પીડાતો પતિ અકળામણમાં બોલી ઊઠે છે, 'તું તો સતી સાવિત્રી ખરી નઅ ?' ત્યારે 'ભલે હું સતી સાવિત્રી નથી પણ તમારી બાયડી સું' એમ ગર્વપૂર્વક કહેતી ચંપા આપણને સાવિત્રીથી કમ લાગતી નથી. ચંપાને છેવટે લાગે છે કે 'બાયણામાંથી કોંક આઈનઅ પાછું વળી જ્યું'તું.' અહીં સાસુ સાથે ઝઘડતી, પતિ સામે જવાબ આપતી છતાં ઘરકામ કે ખેતરનાં કામોમાં 'હાથ બટાવતી' અને પતિની બીમારી જાણતાં જ રીસને વિસારી દોડતી અને પતિને સંભાળતી ગર્વિલી નારીનું ચિત્ર તાદૃશ થાય છે.

'મહાકાલી' વારંવાર બદલાતા કથનકેન્દ્રની પ્રયોગશીલતાથી ધ્યાન ખેંચે છે, જોકે સરવાળે એ વાર્તાને ઉપકારક બનતી દેખાતી નથી. પહેલાં દાસભાઈ નામના કથક 'પૈસાનું ઝાડ' વાવવા મથતા કિશોર 'બાબુ'ની વાત કરે છે. વચ્ચે લેખક જ કથક બની બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે બાબુ કેવી રીતે ટૂંકે રસ્તે પૈસા મેળવે છે. છેલ્લે બાબુ પોતે જ કથક બની જાય છે અને પોતાની નિષ્ફળતાની વાત કરે છે. બદલાતાં કથનકેન્દ્રોથી વાર્તાને શોષવું પડે છે. અહીં વાર્તાનું શીર્ષક પણ સાર્થક થતું અનુભવાતું નથી.

'પેઢી' વાર્તામાં ધંધાદારી, ખંધા વેપારી એવા હીરાલાલનું પાત્ર બહુ 'જીવંત' રીતે ઊપસે છે. માણસની જરૂરિયાતોનો ગેરલાભ લેવા ટેવાયેલો આ માણસ કોઈને છોડતો નથી. મનુભાઈ સાહેબ, રુખી ભરવાડણ, વજેસંગ બાપુ કે નારણ પટાવાળો - બધાં જ એનાં શિકાર છે. છેવટે જ્યાં એને આશ્રય મળ્યો છે, એ વૃદ્ધાશ્રમને પણ તે પોતાની 'પેઢી' બનાવવાનું ચૂકતો નથી.

‘કથાકારની કથા’ ભવાટવિમાં’ ખોવાયેલી માનો અણસાર પામવા માંગતા પુત્રની વેદના ઉજાગર કરતી હોવા છતાં અસ્પષ્ટ અંતને કારણે જાણે વાસ્તવિકતાના રણમાં ખોવાઈ જતી સરસ્વતી જેવી લાગે છે. અંત વિનાની કે અસ્પષ્ટ અંતવાળી વાર્તા ક્યાંય પહોંચતી નથી.

વાર્તામાં આદિ, મધ્ય અને સમસ્યા સાથે તેનો ઉકેલ હોવાં જરૂરી નથી છતાં ક્યાંક તાર્કિક અંત પણ આવતો ન હોય, ત્યાં શું ? એવી જ રીતે થોડું ગોપિત ભાવકને ઉત્તેજિત કરે પણ અધૂરપ કે અસ્પષ્ટતા ભાવકની રસાનુભૂતિને બાધક ન બને ?

નાગરી પરિવેશની વાર્તાઓમાં ‘અમદાવાદના દરિયા કાંઠે’, ‘ભૂખ’, ‘પ્રવેશદ્વાર’, ‘વિફળ’ અને ‘આવરણ’ સફળ વાર્તાઓ છે.

‘અમદાવાદના દરિયાકાંઠે’નું શીર્ષક ચોંકી જવાય એટલી હદે સૂચક છે. વાર્તાના ઉઘાડ સાથે લાગે છે કે લેખક આપણને પરીકથાના દેશમાં લઈ જવાના છે. સુચારુ કલ્પન અને વાસ્તવિકતાના સહ-સંબંધમાંથી વાર્તારસ વધતો જાય છે. ધીમે ધીમે એમાંથી કારુણ્ય ઊભરવા માંડે છે અને આપણને સમજાય છે કે સર્જકે પોતાની કોઈ છાની વ્યથાને અહીં સંક્રાંત કરી છે. એ વેદના લ્યૂસીના રહસ્યોદ્ઘાટક વાક્ય દ્વારા પૂરેપૂરી સમજાય છે, ત્યારે થાય છે કે આ તો મૂળમાંથી ઊખડી ગયાની વ્યથા છે, જે અમદાવાદના દરિયાકાંઠાના ઝાંઝવાં જેવી જ પુરવાર થવાની છે. જે વતનને પોતે છોડી ગયો છે, એ હવે ભૂતકાળના જડબામાં વિલીન થઈ ગયું છે – એ પાછું અનુભવવા મળવાનું નથી. નાયકે આગોતરા ભવિષ્યદર્શન કરી લીધું છે. જે આટલાંટિક કિનારે પોતે રહ્યો છે, તે છોડી જ્યાં દરિયો તો શું, વહેતી નદી પણ નથી, તેવા અમદાવાદમાં જવાનું છે, એ નાયકથી જીવવાનું નથી અને એ આભાસી દુનિયામાં જીવવા મથે છે. લ્યૂસી એને એમાંથી બહાર લાવે છે કે કેમ, એ સવાલ અનુત્તર જ રહી જાય છે. લેખકે લ્યૂસીના એ વાક્ય સાથે જ વાર્તાને પૂરી કરી હોત તો ? એ પછીનો આખો પ્રસ્તાર ભાવકને ગૂંચવે, એ તદ્દન શક્ય છે. વાર્તાની શૈલીમાં લય છે. આ વાર્તા મોટેથી પઠન કરતાં વધારે પ્રભાવી લાગી શકે. એમાં આવર્તનો અને હીંચ સાથે શબ્દોના રણકા અને ટહુકા છે,

જે આંખ સાથે કાનને પણ મધુર લાગે છે. વર્ણનો શ્રુતિસંવેદ હોવા સાથે રૂપસંવેદ અને રસસંવેદ પણ છે.

જુઓ : પાન ૩૦ ‘ઊનીઊની ખારીખારી હવા...’, ‘ઘઉંવણી ચામડી પર લીલી લીલી આંગળીઓ...’, ‘ટહુકા કરતાં ઘડિયાળો’, ‘ઠં...ડા તાજા રસ જેવું’, ‘ફરફરતા કેશ જેવી સવાર’, ‘સોનેરી ઝાંચવાળાં ગુલાબી મોજાં’ વગેરે.

‘ભૂખ’ અને ‘વિફળ’ માણસમાત્રમાં પ્રબળપણે રહેલા જીવનની તત્ત્વની વાત તદ્દન સ્વાભાવિકતાથી છતાં ઊંડાણથી કરે છે. ‘ભૂખ’માં પુસ્તકો પ્રતીક છે તો ‘વિફળ’માં સ્કૂટર.

જીવલેણ વ્યાધિથી પીડાતા શય્યાગ્રસ્ત પતિને સંભાળતી અને લાઇબ્રેરીમાં નોકરી કરતી નિઃસંતાન પત્નીની વ્યાકુળતા માટે પુસ્તકો જ બાળક જેવો સંધિયારો છે છતાં ‘ભૂખ’ પીડતી રહે છે. પુરુષમિત્ર હોવા છતાં પુસ્તકનો સ્પર્શ જ એનું વ્યસન બની ગયું છે. પતિના મૃત્યુ પછી પણ એમાં ફેર પડતો નથી. પુરુષમિત્રને માટે એ વાત અગમ્ય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેની માનસિકતાનો તીવ્ર વિરોધ અહીં સરસ રીતે આલેખાયો છે, તો ‘વિફળ’માં સ્ત્રૈણ પ્રકૃતિના પુરુષનું સ્કૂટર વારંવાર ‘અટકી’ પડે છે. એને પણ ગેરેજના મિકેનિકનું વ્યસન છે. કિશોરાવસ્થાથી છોકરીઓથી દૂર ભાગતા અમિત સાથે પહેલી પત્ની અમિતાને ‘ફાવતું’ નથી. અમિતા માને છે કે ‘છોડ સુકાઈ જાય ત્યારે તેને કાપીને ફેંકી દેવો જોઈએ’ અને ‘બાગ તો સુંદર જ રહેવો જોઈએ.’ બન્ને સમજૂતીથી છૂટાં પડે છે. મનીષા સાથે લગ્ન કરવા છતાં અમિતા ભુલાતી નથી જોકે મનીષાને એની સાથે કોઈ ‘સમસ્યા’ નથી. જીન્સનું પેન્ટ અને શર્ટ પહેરતી અને છોકરા જેવા વાળ રાખતી એની બહેનપણી શ્વેતા સાથે મનીષાને ફાવે છે. સંબંધો ટકી રહ્યા છે અને કદાચ હંમેશ માટે ટકી રહેશે પણ વિફળ સ્કૂટરથી છુટકારો પણ શક્ય નથી.

‘પ્રવેશદ્વાર’માં લગ્નનાં વર્ષો બાદ માનસીને પતિના જીવનમાં રહેલી બીજી સ્ત્રીની જાણ થાય છે. આઘાતથી બીમાર એને કોઈ ઉકેલ મળતો નથી. તેને નાનપણની વાત યાદ આવે છે : ‘વરસાદ આવે તે પહેલાં નળિયાવાળું છાપરું સંચાવવું પડે.’ માનસી પોતાના ઘરનું છાપરું ફરી સંચવે છે – પતિ સાથેના બધા સંબંધોને નકારીને સંચાવેલા નવા

ઘરનું પ્રવેશદ્વાર તેને સીડામણું લાગે છે. આપણને ખબર પડતી નથી કે એ એનું આશ્વાસનમાત્ર છે કે કેમ ? વળી એના પતિનો પક્ષ પણ જાણવા મળતો નથી તેથી થયેલી 'સજા' યોગ્ય છે કે કેમ, તેની પણ આપણને ખબર પડતી નથી.

'આવરણ'માં મનમાં એક ખટકો રાખીને જીવતા પતિની વાત છે, જેને પત્ની ભારતીના જૂના કોલેજમિત્ર હિંમતલાલ માટે શંકા છે. ધીમે ધીમે એ પડદો હટતો જાય છે અને નાયકને એમની વચ્ચેના સંબંધની સ્પષ્ટતા થાય છે છતાં પત્નીની માફી નિખાલસતાથી મંગાતી નથી. આ એક એવા આવરણની વાત છે, જે મનમાંથી ક્યારેય હટવાનું નથી.

આ ઉપરાંત 'ઝૂ', 'જહાજ', 'ઘોડો', 'બહુરૂપી', 'અંધકાર' વગેરે જુદાં જુદાં પ્રતીકને લઈને આવતી આધુનિક વાર્તાઓ છે. એમાં ક્યાંક ઘટનાની અલ્પતા કે ઘટનાલોપ છે, ક્યાંક શબ્દાળુતા છે, ક્યાંક અસ્પષ્ટતા છે. 'ઝૂ'માં છેલ્લે ખાલી પાંજરું શાનું પ્રતીક છે, એ મને સમજાયું નથી. વાર્તામાં ક્યાંય એવું ઈંગિત આવતું નથી તો 'જહાજ'માં એટલી હદે ઘટનાલોપ છે કે જાણે એનો ભાર

લાગે છે. 'ઘોડો'માં મનોરુગણતાની વાત મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે કહેવા પ્રયત્ન થયો છે પણ તે અસરકારક નથી. 'બહુરૂપી' મનની માયાજાળ બધે વિસ્તરતી લાગે છે.

વાર્તાઓમાં વસ્તુવિષયની વિવિધતા છે. સંયોજનમાં નવીનતા અને તાજગી સાથે અલગપણું વર્તાય છે. પાત્રાલેખન પણ ક્યાંક ઊડીને આંખે વળગે તેવાં થયાં છે. વાર્તાના આવરણમાં અનોખાપણું છે. ભાષાકર્મ ક્યાંક સબળ અને અસરકારક છે તો ક્યાંક શબ્દાળુતા પણ પ્રવેશી ગઈ લાગે છે, ક્યાંક કાવ્યત્વને પણ પામે છે અને વાંચતાં, પઠન કરતાં સરળ, પ્રવાહી અને મધુર પણ લાગે છે. વાર્તામાંના વિષયવસ્તુ, શબ્દકર્મ અને સંયોજન - ત્રણે મહત્ત્વનાં ઘટકોમાં નવીનતા, મૌલિકતા લાવી સાચવી લેવાના પ્રયાસો પણ થયા છે પણ દરેક વખતે એક સરખી સફળતા મળી નથી.

સફળ અને સુંદર નવલિકાઓ અહીં ઘણી છે અને વાર્તારસ સારો જળવાઈ રહે છે. લેખક પાસે શક્તિ છે. વાર્તાતત્ત્વને પામતા રહેવાની અભ્યાસવૃત્તિ છે તેથી ભવિષ્યમાં તેઓ કેટલીક ઊણપોને અતિક્રમી જશે, એવી શ્રદ્ધા બેસે છે.

ફટફટિયું - સુમન શાહ	ગુજરાતી વાર્તાનો આગવો ચહેરો
પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૨૨૪, રૂ. ૧૦૦	મોહન પરમાર

સુમન શાહનો આ ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ છે. એમનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ 'અવરશુંકેલુબ' ૧૯૭૬માં પ્રગટ થયેલો. તે વખતે આધુનિક વાર્તા એના પૂરા રૂપરંગમાં ખીલેલી હતી. ને આમેય સુમન શાહ સુરેશ જોષીની વાર્તાવિચારણામાં પહેલેથી આકર્ષાયેલા, એટલે 'અવરશુંકેલુબ'માં આધુનિક વાર્તાનાં તમામ લક્ષણો દેખા દે છે. ૧૯૮૦ પછી આપણે ત્યાં અનુઆધુનિક વાર્તાનાં મંડાણ થયાં. આધુનિક વાર્તા કરતાં આ વાર્તા વાસ્તવના વિવિધ આયામોને તાગી જોવાની દૃષ્ટિને કારણે વધુ ને વધુ જીવનલક્ષી બની. આ ગાળામાં સુમન શાહનું વાર્તાખેડાણ ચાલુ રહ્યું. ૧૯૮૨માં

તેમનો બીજો વાર્તાસંગ્રહ 'જેન્તી-હંસા-સિમ્ફની' પ્રગટ થયો. આ વાર્તાઓમાં સુમન શાહ આધુનિક વાર્તાથી પાસાફેર થતા ભળાય છે. એ અનુઆધુનિક વાર્તાની વધુ ને વધુ નજીક આવતા જણાય છે. 'જેન્તી-હંસા-સિમ્ફની' પછી લખાયેલી તેમની વાર્તાઓએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જુદી ઓળખ ઊભી કરી છે તેમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. એમની આ વાર્તાઓ અનુઆધુનિક વાર્તાને વધુ ને વધુ સમર્થન આપતી જણાય છે. અનુઆધુનિક વાર્તાના મહત્ત્વના વાર્તાકારોમાં સુમન શાહનું નામ મૂકી શકાય. કેમ કે મહત્ત્વના અન્ય વાર્તાકારોની જેમ ગુજરાતી

સાહિત્યના વણખેડાયેલા ઇલાકાઓને આગવી રીતે વાર્તામાં કંડારવામાં એ પૂરેપૂરા સક્ષમ છે.

‘ફટફટિયું’ વાર્તાસંગ્રહમાં ૧૪ વાર્તાઓ અને ૫ બોધકથાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંગ્રહના અનુવચનમાં પોતાની વાર્તાઓ મિષે એમણે રજૂ કરેલી વાર્તાવિચારણાના થોડા મુદ્દા જોઈ લેવા જેવા છે : (૧) દેખાવે બધી સરખી લાગે છે છતાં દરેકનું એનું પોતાનું સંયોજન હોય છે. (૨) મને ઘટનાઓ મળતી નથી કે હું તેમને ખોળવાય નથી જતો (૩) પરકાયાપ્રવેશ બનાવટ છે અને સ્વમાં પ્રવેશ્યા વિનાનો કોઈપણ પ્રવેશ, નરી બનાવટ છે. કલાએ બનાવટથી બચીને એવી તો બનાવટ પ્રગટાવવાની છે જ્યાં જીવન અને કલા બંને એકમેકમાં ઓગળીને એક થઈ ગયાં હોય, સ્વ અને પર એક થઈ ગયાં હોય (૪) બાહ્ય ઘટનાની વાર્તા, ઘટના પત્યે, પતી જતી હોય છે. અહીં એવું શક્ય નથી હોતું – કેમ કે હું સંયોજનનિયમોને તેમ જ રૂપશરતોને વશ રહેતો હોઉં તેથી, મારે સંયોજન માગે એટલી જગ્યા હંમેશાં આપવી પડતી હોય છે. (૫) મને વિકસાવેલા ટૂંકા જેવી, રુચિર પ્રસંગ જેવી, સર્જક નિબંધ જેવી કે સામાજિક પ્રશ્નવિવારણના પ્રેરણ જેવી વાર્તા-નામી વસ્તુઓ સર્જવામાં રસ નથી. (૬) મારા ૪૫ વર્ષના અનુભવ પછી, મને લાગે છે, મારામાંના વાર્તાકારને બે વસ્તુઓએ ખાસ છેતર્યો છે : એક તો પ્રેમ અને બીજી વસ્તુ તે ભાષા. પ્રેમ આપણને જિવાડે છે, ભાષા વ્યક્ત કરે છે. (૭) વકોક્તિ અને સ્વભાવોક્તિ બેયના ગુણવિશેષો છે પણ એમના મર્યાદાવિશેષોય છે. બંનેને ઓળખ્યા કરવાની મજા આવે છે. અનુવચનમાં સુમન શાહે પોતાની વાર્તાકળા નિમિત્તે કરેલાં વિધાનોની, એમની આ વાર્તાઓ જોતાં આપણને તરત પ્રતીત થાય છે. એમની વાર્તાઓની બે વિશેષતાઓ છે. એક, તેઓ વાર્તાને વધુ ને વધુ સઘન બનાવવા માટે વાર્તાને દીર્ઘસૂત્રી બનાવે છે. બે, તેઓ વાર્તાનાં પાત્રો અને પરિવેશ પાસેથી ભાષા દ્વારા વાર્તાના અર્થને વ્યંજિત કરવા માટે જેટલો કસ કઢાય તેટલો કાઢે છે. આ બધી રચનાઓ પ્રેમવિષયક છે તેવું કહી શકાશે નહિ, કેમ કે સમગ્ર રચનાતંત્રમાં અનુસ્યૂત સંવેદન જુદું જ વિશ્વ રચી આપે છે. અહીં મુખ્ય ઘટનાની સાથે અનેક વાર સ્ત્રી-પુરુષના

અવેધ સંબંધોની વાત આવ્યે જાય છે. આ પ્રકારની આડવાતોનો વિનિયોગ મુખ્ય ઘટનાના સહવર્તી અધ્યાસ તરીકે થયો હોઈ ખાસ કઠતો નથી. ‘લેમન ટી અને બિસ્કુટ’, ‘હશે, જે હશે તે-’ ‘લેટ્રસ મિક્સઅપ’, ‘ફટફટિયું’ – આ પ્રકારની રચનાઓ છે. ‘લેમન ટી અને બિસ્કુટ’માં લખી અને મીઠી સાથેના જોષી જનાર્દન સાથેના સંબંધો, ‘લેટ્રસ મિક્સઅપ’માં સીમા-શોભિત, સીમા-મનીષ અને સીમા-પ્રવીણ વચ્ચેના સંબંધો, તો ‘ફટફટિયું’માં પ્રવીણ-શોભના વચ્ચેના સંબંધો – વાર્તામાં કશુંક રહસ્યમય વિશ્વ ઉપસાવવામાં સહાયભૂત બને છે.

‘લેમન ટી અને બિસ્કુટ’માં વાર્તાનાયકના આંતરમનની ચેષ્ટાઓ સૂક્ષ્મ સ્તરે અભિવ્યક્ત થઈ છે. વાર્તાનાયક જાણે બસમાં મુસાફરી કરી રહ્યો છે. તેની બાજુની સીટમાં બીજો પુરુષ બેઠો છે. વાર્તાનાયકના બાહ્ય અને આંતરમનના આટાપાટા બસની ગતિ સાથે સંધાન રચે છે. જે બીજો પુરુષ મંગેશભાઈ છે તે નાયકની જ પ્રતિકૃતિ છે. એટલે વાર્તામાં બન્ને વચ્ચે સંવાદો રચાય છે તે પોતાની જાત સાથેના છે. સમતાપુરની મીઠી અને અધમપુરની લખી સાથેના પ્રણયસંબંધોમાં સામ્ય છે. નાયકની પત્નીનું નામ રમા છે. લખી અને મીઠી સાથેના સંબંધો તેનો અતીત છે. અહીં સાંપ્રત અને અતીતનું સંયોજન લેખકે રચેલી કળાત્મક સૃષ્ટિમાં રહેલું છે. પ્રેમથી થાકીને હતાશ થયેલા કથાનાયકની હતપ્રભ ક્ષણો સુંદર રીતે શબ્દસ્થ થઈ છે.

‘હશે, જે હશે તે-’ ભવિષ્યકથન દ્વારા ડરી ગયેલા કથાનાયક પી. જી.ની જીવનચર્યાની વિગતો રસપ્રદ છે. જનાર્દન જોષી ભવિષ્ય ભાષે છે કે અમુક સમયે પી. જી.નું મોત થશે. મોતની ચિંતામાં ને ચિંતામાં પી. જી.ની બદલાતી રીતરસમ ધ્યાન ખેંચે છે. આ સમય દરમિયાન પત્ની સાથેના સંબંધોમાં ઊભો થતો વિક્ષેપ મહત્ત્વનું અંગ છે. છેલ્લે જોષી ખોટો પડે છે. પત્ની અને જનાર્દન વચ્ચેના વ્યવહારોમાં પી. જી.નું શંકાશીલ માનસ કાંઈક જુદી ધારા પર ચાલે છે. મોતના ડરને કારણે પત્ની પ્રત્યેની વિમુખતા, મોતનો ડર ગયા પછી પણ યથાવત્ રહે છે. પી. જી. અંદરથી જાણે ખાલી થઈ ગયો છે. મોતનો ડર નથી રહ્યો છતાં મરેલું મરેલું બોલતા પી. જી.ની સ્થિતિ હાલકડોલક

છે. એકબીજાને તાકી રહેલાં જાગૃતિ અને જનાર્દન વચ્ચેના સંબંધોમાં હવે એ ખાસ ઊંડો ઊતરવા માગતો નથી. ‘હશે, જે હશે તે-’ જેવી સમધારણ સ્થિતિ રચાયા પછી પણ અંતર વેદનાગ્રસ્ત હોય તેવી સ્થિતિ વાર્તામાં નવું સંવેદન ઉમેરે છે. લેખકે અહીં ખપમાં લીધેલી ભાષાશૈલી વાર્તાના સૂક્ષ્મ સ્તરો પામવાને સ્પર્શક્ષમ બની છે.

‘ફટફટિયું’માં વાર્તાનાયક પ્રવીણે પોતાને ત્યાં પાર્ટી રાખી છે. બધાંની એ રાહ જોઈ રહ્યો છે. ત્યાં એક અજાણ્યો માણસ પ્રવીણભાઈનું ઘર પૂછતો આવે છે. પરંતુ વાર્તાનાયક પ્રવીણને બદલે એને બીજા પ્રવીણનું કામ છે. પ્રવીણ એને બ્લેક કલરની બાઈક ઉપર જતો જુએ છે. પ્રવીણ નીચે આવે છે. વોચમેન સાથે પૂછતાછ કરે છે. વોચમેન કહે છે કે હમણાં જ એક ભાઈને તમારે ત્યાં મૂકી આવ્યો. વોચમેન એનું ફટફટિયું બતાવે છે. એય બ્લેક કલરનું હોય છે. ઘેર આવીને જુએ છે તો પત્ની રમાના કહેવા મુજબ હમણાં જ અહીં કોઈક આવ્યું છે. ટિપોય પર પાણીનો અર્ધો ગ્લાસ પડેલો. કોઈ જણાયું નહિ. રમા અને પ્રવીણ શોધખોળ કરી મેલે છે. તે દરમિયાન મહેશની વિગતો આવે છે. મહેશની પત્ની શોભા મહેશની સાથે લગ્ન થયાં તે પહેલાં પ્રવીણથી પ્રેગનન્ટ હતી. શોભાની એ દીકરી તે મીતા. પાર્ટીમાં મહેશને ખાસ આમંત્રણ આપેલું છે. પાર્ટી રાખવાનું ખરું કારણ મીતાને ઊંચકી લઈને ચૂમવી છે. પોતાની દીકરીને ફિલ કરવી છે. પણ મહેશથી આવી શકાતું નથી. કેમ કે એનું બાઈક ચોરાઈ ગયું છે. ફટફટિયાના રહસ્ય સાથે મહેશ-પ્રવીણ-શોભાના સંબંધોનું રહસ્ય કલાત્મકતાથી ગૂંથાયું છે. પ્રવીણની પત્ની રમાની વૈયક્તિક ચેતના સૂક્ષ્મસ્તરીય છે.

‘દુ થાઉઝન્ડ ટૂવેન્ટી (૨૦૨૦) લગી’, ‘વર્ચ્યુઅલિ રીયલ સૂટકેસ’, ‘જામફળિયામાં છોકરી’ ‘ઇ. ઇ. ડબલ્યુ યાને સંકટ સમયની બારી’ અને ‘ખંજર’માં રહેલાં સાંકેતિક રહસ્યો આ રચનાઓનું અલગ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવામાં કારણભૂત બને છે. જીવનના મર્મો અહીં વધુ ઘેરા બનીને ઊપસી આવ્યા છે. ‘વર્ચ્યુઅલિ રીયલ સૂટકેસ’ સિવાયની રચનાઓમાં પેલા જાતીય સંબંધોની અલપઝલપ ઝાંચ વરતાય છે ખરી, પરંતુ સમગ્ર કૃતિમાં રસાયેલો અર્થસંદર્ભ જુદાં જ સમીકરણો રચી આપે છે.

‘દુ થાઉઝન્ડ ટૂવેન્ટી (૨૦૨૦) લગી -’ વાર્તામાં ચંદ્રહાસ દવે અને સ્મિતા વાણિયાના વાર્તાલાપમાં વાર્તાનાં બીજ પડેલાં છે. ચંદ્રહાસ અને સ્મિતા આઠેક વર્ષથી સાથે રહે છે. મૈત્રીકરાર જેવું. સંતાન ન થઈ જાય તેની કાળજી લીધી છે. ચંદ્રહાસ દવે પહેલાં લલિતા પાઠકને પરણેલો. પણ લલિતા એને નાપસંદ કરીને ભાગી ગયેલી. ભાગી ગયા પછી એને એક પુત્રી રંજના જન્મે છે. ચંદ્રહાસ એને પોતાની પુત્રી માનતો નથી. ચોપન વર્ષના ચંદ્રહાસનો કમ્પ્યૂટરમાં લાઇફલાઇનનો ટેસ્ટ રિપોર્ટ આવે છે, તે ૨૦૨૦ સુધી જીવવાનો છે. સ્મિતા ચંદ્રહાસની સાથે રહેવા માંડી તે પહેલાં ત્રણેક જણના પ્રેમમાં પડેલી. ચંદ્રહાસ ફ્યુચરિસ્ટ છે. માનવજાતના ભાવિ અંગે બહુ વિચારે છે. પરાની ‘વિજ્ઞાન-આનંદ’ નામની નાનકડી મંડળી સમક્ષ ચંદ્રહાસ ઘણી વાર ટોક આપતો હોય છે. આજેય જવાનું છે. રાતે રંજનાનો ફોન આવવાનો છે. સલીમ સાથે મેરેજથી એ જોડાવા ઇચ્છે છે. આ અંગેનો નિર્ણય ચંદ્રહાસે કરવો તેવો તેનો આગ્રહ છે. ચંદ્રહાસનું વ્યાખ્યાન મુલતવી રહે છે. બધું પતાવીને બન્ને ઘેર આવે છે. ઘેર ભૂલી ગયેલા મોબાઇલ પર રંજનાએ ત્રણેક વાર ફોન કરેલો. ચંદ્રહાસ તે જુએ છે. સ્મિતા એને સમજાવે છે કે રંજના તમારાથી થયેલી દીકરી હશે કદાચ. ચંદ્રહાસ માનતો નથી. એ સલીમ સાથે રંજનાના મેરેજ કરવા માટેનો નિર્ણય કરવાની ના પાડે છે. સ્મિતા સાથે રકઝક થાય છે. ધક્કો વાગતાં સ્મિતા નીચે પડી જાય છે. તે દરમિયાન કોઈનો ફોન આવે છે. ચંદ્રહાસ ઉપાડતો નથી. મોબાઇલની ઘંટડી રણકી ઊઠે છે. ક્યાંય સુધી રણક્યા જ કરે છે. અહીં સ્મિતાની માનસિકતા પ્રગટ કરવામાં લેખકનો કસબ વરતાઈ આવે છે. જે સ્મિતા રંજનાને દીકરી તરીકે સ્વીકારવાનું ચંદ્રહાસને દબાણ કરતી હતી, એ જ સ્મિતા ચંદ્રહાસ રંજનાનો ફોન નથી ઉપાડતો એથી ખુશ થાય છે. એને છેલ્લે થઈ આવે છે કે ક્યારે ‘ચન્દુ પોતાને સાહીને બાહુમાં લે... ને કદાચ ચૂમે... તે શરૂ કરે જે આજ રાતથી કદાચ શરૂ કરવાનો હોય...’ સ્મિતાની આ તીવ્રેચ્છા આગંતુક નથી. તે માટેનાં નિમિત્તો વાર્તાકારે વાર્તામાં પ્રયોજ્યાં છે. વાર્તામાં આવતી વિગતો અર્થહીન ન હોવાને કારણે વાર્તાનું લંબાણ ઝાઝું કઠતું નથી. બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે વાર્તામાં

ભાષાભિવ્યક્તિ એવી સબળ છે કે વાર્તારસમાં કશું બાધક નીવડતું નથી.

નિરૂપણની કોઈ ને કોઈ વિશેષતા દરેક વાર્તાનો વિશેષ બને છે. જેમ કે ‘વર્ચ્યુઅલિ રીયલ સૂટકેસ’ વાર્તામાં કપોળકલ્પિત તત્ત્વનો વિનિયોગ વાસ્તવનાં રહસ્યો સ્ફુટ કરવા સંદર્ભે થયો છે. ‘ઈ. ઈ. ડબલ્યુ યાને સંકટ સમયની બારી’ વાર્તામાં સંકટ સમયની બારી દ્વારા શંકરની ચેતનાને છિન્નભિન્ન કરી મૂકતી ઘટના રસપ્રદ છે. કાલ્પનિક સંદેહને કારણે સુખદ પળો કેવી દુઃખદ બની રહે છે, તેના સંકેતો વાર્તામાં કલાત્મકતાથી ગૂંથાયા છે. ‘જામફળિયામાં છોકરી’માં જામફળિયામાં ભેટી ગયેલી છોકરી નિમિત્તે કથાનાયકની આંતર અને બાહ્ય સ્થિતિનું સુંદર વર્ણન છે. એક નાની સરખી ઘટના દ્વારા માનવીના મનના ઊંડાણમાં ડોકિયું કરતી આ રચનામાં લેખક ગંભીરતાપૂર્વક વાર્તા સિદ્ધ કરવા મથ્યા છે.

આ સંગ્રહની સૌથી વધારે સુંદર અને ઉત્તમ વાર્તાઓ ‘ગાબડું’, ‘સિમેન્ટ’ અને ‘એ જરાક જેટલું છેટું’ છે. આ વાર્તાઓમાં વાર્તાકારનું સર્જનકર્મ પૂર્ણકળાએ ખીલી ઊઠેલું જોઈ શકાશે. વાર્તાકાર અહીં જીવનનાં અસ્ફુટ તત્ત્વોને પૂરી સજગતા અને ગાંભીર્યથી નિરૂપી શક્યા છે. વાસ્તવનાં રહસ્યો કૃતિના સમગ્ર સંયોજનમાંથી ઊભી થયેલી અર્થનિષ્પત્તિના સમર્થન રૂપે છે. એટલે સંયોજન એ પ્રકારે થયું છે કે અપરિચિત તત્ત્વની ખોજ અવાંતરે કૃતિમાં થતી રહે છે. આ વાર્તાઓની રચનારીતિમાં અદષ્ટપણે એક અપરિચિત બળ કૃતિનાં સઘળાં ઘટકતત્ત્વોમાં એક જુદો રણકો ઊભો કરે છે. આ રણકાને આપણે અર્થ લેખે ગણાવી શકીએ. અહીં કૃતિમાં ગોપિત રાખેલો અર્થસંદર્ભ નિર્ણાયક બળ તરીકે આવતો હોઈ, વાર્તા સંપૂર્ણ અને સજજ લાગે છે.

‘ગાબડું’માં કથાનાયકના મનમાં સતત એક જ પ્રશ્ન ઘુમરાયા કરે છે, શું કરવું હવે ? આ પ્રશ્ન એના જીવનના અભાવમાંથી જન્મ્યો છે. આ પ્રશ્નથી નાયકનું ટેન્શન પણ વધ્યું છે. વડોદરાનિવાસી કથાનાયક મગનલાલ શંકરલાલ મહેતાની આ આત્મકેન્દ્રી અભિવ્યક્તિ છે. વચ્ચે વચ્ચે એ ભાવકને વિશ્વાસમાં લઈને ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્નને એક નક્કર રૂપ આપવા પણ મથે છે. ‘હવે શું કરવું ?’ એવી

સતત થતી લાગણીને કૃતિમાંથી જ સમર્થન મળ્યા કરે છે. એટલે આછા-પાતળા કથાવસ્તુમાં નાયક જે વિગતો રજૂ કરે છે તે એના માનસમાં ચાલતી ઘટના છે. હર્ષાગૌરી એટલે કથાનાયકની મા પર સદાય બાપુજીનું વહેમાવું, કથાનાયક જન્મ્યો ત્યારે જાણી જોઈને બાપુજીનું બહારગામ જતા રહેવું, નાયક પ્રત્યે સદાય તિરસ્કાર – આ શું સૂચવે છે ? થાળીવાજાના ભૂંગળાની અને કૂતરાની વાતમાં પણ આ જાતના નિર્દેશો મળે છે. કોઈ બંગાળી સાથે માને અવેધ સંબંધો છે તેવો બાપુજીને વહેમ છે. આ સંબંધને એ ‘પાલવમાં છિદ્ર’ એવું કહેતા. મામાને કથાનાયકે છિદ્ર વિષે પૂછપરછ કરેલી. મામાએ છિદ્રનો અર્થ બાકોરું-ગાબડું એવો કરેલો. તો આ છિદ્ર કયું ? બા કોઈની સાથે હળેલી હતી ? અથવા તો બાપુજીનો શક તદ્દન સાચો હતો ? – આ બધી લપછપમાં લેખકને રસ નથી. એ તો નાયકના મુખે આ બધી વાતોને તૂટક તૂટક રજૂ કરે છે. ખરેખર તો ગાબડું કથાનાયકના મનમાં પડેલું છે. સક્રિયતામાંથી નિષ્ક્રિયતા તરફ જઈ રહેલા તેના અર્ધદંઘ માનસની ડામાડોળ સ્થિતિની આ કથા છે. એમાં ઉપસ્થિત કાકુઓ, સંકેતસૂત્રો લેખકે જે દષ્ટિબિન્દુથી મૂક્યાં છે તેમાં તેની ડામાડોળ સ્થિતિ સાધાર પુરવાર થાય છે. બાપુજીનો કથાનાયક પ્રત્યેનો તિરસ્કાર પ્રચ્છન્ન છે. પણ જે ગોપિત તત્ત્વ છે તે તો કથાનાયકના ભીતરમાં છે. તેના ઈંગિતો મૂકીને ભાવકને ગૂંચવાડામાં નાખવાનો સહેજે પ્રયત્ન નથી. વાસ્તવના મર્મો જેમ જેમ ખૂલતા જાય છે તેમ તેમ આપણને કલાત્મક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘સિમેન્ટ’ વાર્તામાં ગદ્યની સૂક્ષ્મ તરાહો પ્રગટાવવામાં લેખકને જબરજસ્ત યારી મળી છે. અહીં સર્વજ્ઞકથનની સમાન્તરે પ્રથમ પુરુષ એકવચનની કથનશૈલીનો સમન્વય સાધીને સાહજિકતાથી વાર્તાની સંવેદનાને સઘન બનાવી છે. કથાનાયકના આંતરજગત અને બાહ્યજગતની વિગતપ્રચુરતા કઠતી નથી તેનું કારણ એ છે કે કથાનાયક જગતના જીવનવ્યવહારમાં એની અનિવાર્યતા છે. ધરતીકંપ થયા પછી બિલ્ડિંગો પર સિમેન્ટરંગની પડેલી તિરાડોની જેમ જગતના જીવનમાં પણ તિરાડો પડેલી છે. જગતની સ્મૃતિમાં અને બાહ્યવ્યવહારમાં એના અતીતની અને વર્તમાનની ક્ષણો ખૂલતી આવે છે.

એના જીવનમાં પડેલી તિરાડો સિમેન્ટથી સાંધવામાં આવેલી હોવા છતાં ચોખ્ખી વર્તાય છે. લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો 'કેટલીક પાતળી કેટલીક આછી તો, કેટલીક ઘટ્ટ પણ બધી જ મૂળ રંગમાં ભેળવ્યા વિનાની... લેખકે વાર્તામાં આવા તો કેંક જગ્યાએ સંદર્ભો આપીને વાર્તાને સઘન બનાવી છે. કાનખજૂરા અને પાટલાઘોના આવતા સંદર્ભો વાર્તાના કથાવસ્તુને પુષ્ટ કરવામાં અગત્યની કડી બની રહે છે. કથાનાયકની પીડાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં આચ્છાસક બાબત હોય તો ભૂખરીનો પરિચય. દરરોજ સાંજે ફરવા જતાં એ ભૂખરીને જુએ છે. ભૂખરીનું વર્ણન પણ પૂરી સજ્જતાથી થયેલું છે. ભૂખરી સાથેના વાર્તાલાપ અને ભૂખરી સંદર્ભો કથાનાયકના મનમાં જાગતાં સંવેદનો ઉપસાવવામાં લેખકે સર્જનાત્મક ગદ્યની નવી દિશાઓ ખોલી આપી છે. કથાનાયક ભૂખરી વિશે જાણવા માગે છે ત્યારે ભૂખરી પાટલાઘોની વાત કરીને નાયકની જિજ્ઞાસાને હળવાશથી લે છે. લેખકે અહીં કરેલી કમાલ અંતમાં ખપમાં આવી છે. જગતને ભૂખરી સાથેની મુલાકાત વખતે જાણે કશુંક તો સારું નથી થયું - નો અહેસાસ થાય છે. એના જીવનમાં પડેલી તિરાડોનું ધીરે ધીરે બિલ્ડિંગમાં થતું રૂપાંતર વાર્તાનો નવો અધ્યાસ પૂરો પાડે છે.

‘એ જરાક જેટલું છેટું’માં કથાનાયક મોહિતભાઈ - શોભનાબહેનની વાત છે. પ્રારંભમાં આપણને હકીકત લાગે. પણ પછી કથાનાયક જ ઘટસ્ફોટ કરી દે છે કે આ મોહિતભાઈ-મોહિતભાઈ કોઈ છે જ નહિ. શોભનાબહેનફોભનાબેન કશું નહિ - હા, આખેઆખું ગપ્પું છે ! કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢેલું છે માટે કલ્પુ પણ કહેવાય. જોકે મારી પાસે એક, પણ એક, નરદમ હકીકત પણ છે. જેને હકુ કહેવાય. તો કલ્પુ અને હકુ દ્વારા એ મોહિતભાઈ-શોભનાબહેનના અધખૂલી મૂઠી જેવડા છેટાની વાત કરે છે. મોહિતભાઈ-શોભનાબહેનનાં કાલ્પનિક પાત્રો કથાનાયકના સંસારમાં પડેલા છેટાની પૂર્તતા રૂપે છે. શોભનાબહેન-મોહિતભાઈ કે સોહિણી-રમણકુમારનાં પાત્રો દ્વારા હકુ-કલ્પુની મદદથી પત્ની સુભદ્રા અને પોતાના વચ્ચે પડેલા છેટાની વિગતો ખરેખર રસપ્રદ છે. વાર્તા નિતાંત સુંદર છે. આ પ્રકારના

વિષયવસ્તુને લઈને વાર્તાને સાદૈંત પાર પાડવી ખૂબ અઘરી બાબત છે. એક જુદી રચનાપ્રયુક્તિ વડે વાર્તાને સૂક્ષ્મસ્તરીય બનાવવામાં સર્જકનું કર્તૃત્વ દાદ માગી લે તેવું છે. ગુજરાતી સાહિત્યની ગણનાપાત્ર વાર્તાઓમાં સ્થાન પામે તેવું આ રચનાનું સર્જનકર્મ છે.

‘તે પછી તો કંઈ પણ કશું શકે’, ‘ઝૂમખું’ અને ‘પાંચ બોધકથાઓ’ આ સંગ્રહની નબળામાં નબળી રચનાઓ છે. આ રચનાઓનો સંગ્રહમાં સમાવેશ કરવાનો લેખકે લોભ કરવા જેવો નહોતો. પ્રારંભમાં કપોળકલ્પિત તત્ત્વનો સહારો લઈને રચેલી ‘તે પછી તો...’ રચનામાં વાસ્તવ સાથે સૂક્ષ્મતંતુઓ સઘન રીતે સંધાયા ન હોવાથી બધું પાંખું-પાંખું - તૂટક તૂટક લાગે છે. આ લખાણને વાર્તા કહેવી કે કેમ તે પણ એક પ્રશ્ન છે. ‘ઝૂમખું’ જિંદગીમાં ઘેરી હતાશા લઈને ફરતા કથાનાયકને ‘મજા’ નથી આવતી. એકલાઅટૂલા જીવવાની જાણે આદત પડી ગઈ છે. નિર્ધારિત એડ્રેસે પહોંચાતું નથી. પહોંચવાની ઉતાવળ પણ નથી. અહીં સુમન શાહની આધુનિક છબી દેખાય... પણ સાવ ધૂંધળી... મોં માથા વિનાની. ‘પાંચ બોધકથાઓ’ને માત્ર ગદ્યરૂપે વાંચવી ગમે તેવી છે. વાર્તાની દૃષ્ટિએ બહુ મજા પડતી નથી. ‘ઘર’ નામની બોધકથા તેના સંવેદનાત્મક આવેગોને કારણે ગમે તેવી રચના છે. ‘તે પછી તો...’, ‘ઝૂમખું’ અને ‘પાંચ બોધકથાઓ’ બેત્રણ વાચને પામી શકાતી નથી, તેને હું વાર્તાની મોટી મર્યાદા ગણું છું. તાણીતૂસીને અર્થ તારવવાનું મોટા વિવેચકો પર છોડી દઈએ. ‘તે પછી તો...’ અને ‘ઝૂમખું’ આ સંગ્રહની ટૂંકામાં ટૂંકી વાર્તાઓ છે. બન્ને નબળી વાર્તાઓ છે. ટૂંકાણ આ લેખકની મર્યાદા પણ છે. મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં, નાયક-નાયિકા બેવફા બન્યાં હોય અથવા કોઈની બેવફાઈનો ભોગ બનેલાં હોય તેવું નિરૂપણ છે. આથી પાત્રો જાણે એક જ ઢબનાં - એક જ રીતિથી જીવતાં હોય તેવું લાગે છે. પણ આ મર્યાદા એમની વિશેષતા પણ બની રહે છે. આ પ્રકારનાં પાત્રોનું એક જુદું જ ભાવવિશ્વ રચવામાં લેખક સામે પડકાર હતો, જે એમણે પૂરી તટસ્થતાથી ઝીલી બતાવ્યો છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓનાં પાત્રો સરેરાશ માણસની જેમ સમરેખ નથી. પાત્રોના જીવનમાં અદૃષ્ટ

રહેલાં મૂલ્યોને ઉપસાવવામાં લેખકને રસ છે. અહીં મહિમા દશ્યમાન જગતમાં જે છે તેનો નથી. અહીં પાત્રોની

આંતરખોજ જે નથી તે મેળવવાની છે. એ અર્થમાં પણ આ એક વિશિષ્ટ વાર્તાસંગ્રહ બની રહે છે.

બ્રિટન : આદમકદ અરીસામાં – અદમ ટંકારવી

બ્રિટનને ખોજવાની મથામણ

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ડે. ૨૬૪, રૂ. ૧૫૦

રમેશ બી. શાહ

વિદેશપ્રવાસનું વર્ણન કરતાં ઘણાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં લખાયાં છે. આ પુસ્તક એ બધાં પુસ્તકોથી નોખું પડે છે. પુસ્તકના લેખક ૧૯૯૧માં ઇંગ્લેન્ડમાં આવેલા બોલ્ટનની ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં આચાર્યપદે નિમાયા ત્યારથી તેઓ બ્રિટનવાસી બનેલા છે. તે અગાઉ ૧૯૮૧માં બ્રિટનની લેન્કાસ્ટર યુનિવર્સિટીમાં તેમણે એક વર્ષ અભ્યાસ કરેલો. બ્રિટનના લાંબા ગાળાના વસવાટ દરમિયાન તેમણે બ્રિટનને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને છતાં લેખકે તેમના 'નિવેદન : ભાવ-અભાવ'માં લખ્યું છે : આટલું જોયા, જાણ્યા, લખ્યા પછી પણ મનમાં બ્રિટન વિશેની અસમંજસ કાયમ છે. વોટ ઇઝ બ્રિટન ઓલ અબાઉટ ? બ્રિટન શું છે ? એ પ્રશ્નનો કોઈ સાફસૂથરો કે ગળે ઊતરે એવો જવાબ મળ્યો નથી. આ પુસ્તક બ્રિટન વિશેનું વિધાન નથી. આ છે માત્ર બ્રિટનને ખોજવાની મથામણ. આ મથામણ વર્ણનાત્મક સ્વરૂપની છે, વિશ્લેષણાત્મક સ્વરૂપની નથી કેમ કે લેખો લોકભોગ્ય સામયિકો માટે લખાયેલા છે. તેમાં ચોક્કસ દષ્ટિ રાખીને બ્રિટનની કોઈ આકૃતિ ઉપસાવવાનો પ્રયાસ નથી. લેખો જુદા જુદા સમયે લખાયેલા છે તેથી એવી અપેક્ષા પણ રાખવાની નથી.

સમયના લાંબા ગાળામાં લખાયેલા આ લેખોમાં વિવિધ વિષયોને આવી લેવામાં આવ્યા છે. તેમાં બ્રિટનની શિક્ષણપ્રથાનાં કેટલાંક પાસાંનું વર્ણન છે, ઇંગ્લેન્ડમાં વિદેશી મૂળના નાગરિકો પરત્વે બ્રિટનની સરકાર તથા નાગરિક સમાજ જે સમભાવપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે અને તેમની સાથે સમાન અધિકારો ધરાવતા નાગરિકો તરીકે જે વર્તાવ કરે છે તેની ઉદાહરણો સહિતની માહિતી છે. ઇંગ્લેન્ડમાં જાહેર સેવાઓના કર્મચારીઓ નાગરિકો સાથે

જે સૌજન્યપૂર્ણ અને સદ્ભાવપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે તેનાં આપણા માટે સાવ અકલ્પ્ય ઉદાહરણો આ લેખોમાં વાંચવા મળે છે. એક વિકસિત દેશ તરીકે બ્રિટનનું રાજ્ય તેના નાગરિકોને જે સામાજિક સલામતી પૂરી પાડે છે તે ભારતના નાગરિકો માટે આજે સ્વપ્નવત્ છે. સર્વ વાતે સુખી જણાતા બ્રિટનના નાગરિકો સારી રીતે જીવન ગુજારવાની બાબતમાં સુનિશ્ચિત છે અને છતાં તેઓ તેમના જીવનમાં ખાલીપો અને બોરૂડમ અનુભવે છે તેની અહીં વાત છે. ઇંગ્લેન્ડના સમાજમાંથી ભગવાને અને નીતિમૂલ્યોએ વિદાય લીધી છે તેનો લેખકને વસવસો છે. ઇંગ્લેન્ડમાં જ ઊછરેલી ભારતીય મૂળની બે વિદ્યાર્થીનીઓના ગુજરાત વિશેના અનુભવો અહીં આલેખાયા છે. ઇંગ્લેન્ડનાં એક શિક્ષણવિદે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ નિમિત્તે ગુજરાતમાં થોડો સમય ગાળેલો, ગુજરાતના લોકો વિશેની તેમની છાપ અહીં વાંચવા મળે છે. સંખ્યાબંધ પ્રસંગોનું વર્ણન રસપ્રદ વાચન પૂરું પાડે છે.

n

બ્રિટનની શિક્ષણ-પરંપરાનાં જે કેટલાંક પાસાં લેખકે વર્ણવ્યાં છે તેમને ભારતના સંદર્ભમાં તપાસવા જેવાં છે. લેખકે નોંધ્યું છે તેમ એ શિક્ષણપ્રથામાં વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યઘડતર પર ભાર મૂકવામાં આવતો નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને સ્વાધ્યાય દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતા કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. ભારતમાં જ્ઞાનનો અર્થ શાસ્ત્રગ્રંથોની જાણકારી છે. જુદા જુદા આચાર્યો કે વિદ્વાનો તે તે વિષયમાં શું કહી ગયા છે તેની જાણકારી આપણે ત્યાં વિદ્વાતામાં ખપે છે. તેથી આપણે ત્યાં બધું કંઠસ્થ કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. બ્રિટનમાં બીજા વિદ્વાનોને

વાંચ્યા સમજ્યા પછી તમારે તમારું પોતાનું શું કહેવું છે એના પર જ, એટલે કે તમારી મૌલિકતા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. લેખકે લેન્કાસ્ટરનો પોતાનો અનુભવ આના સંદર્ભમાં નોંધ્યો છે. તેમના પ્રોફેસર ડરમોટે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો : વોટ ઇઝ લૅવિંગ જવાબમાં લેખક એમ. એન્ડ ઈંગ્લિશના કોર્સ માટે ગોખેલી બ્લુમફીલ્ડ, કેરલ અને ચોમ્સકિની વ્યાખ્યાઓ કડકડાટ બોલી ગયા પણ ડરમોટે સહેજે પ્રભાવિત થયા વિના એટલું જ કહ્યું, યસ બટ... વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર રીતે વિચારતા કરવાની આ પરંપરા શાળા-શિક્ષણ સુધી વિસ્તરેલી છે.

બ્રિટનની શાળાઓમાં નૈતિક મૂલ્યોનું શિક્ષણ નથી અપાતું એનો વસવસો લેખકે વ્યક્ત કર્યો છે, પરંતુ 'ધેટ એક્સ્ટ્રા સમથિંગ' પ્રકરણમાંથી કંઈક જુદું ચિત્ર ઊપસે છે. 'બોલ્ટન હાઈસ્કૂલ ફોર ગર્લ્સ' ૧૯૭૦માં તેની શતાબ્દીની ઉજવણીના ભાગ રૂપે તેની પૂર્વ-વિદ્યાર્થીનીઓને એક પ્રશ્ન પૂછેલો : આ શાળાએ જીવન માટેનું શું ભાથું બંધાવ્યું ? - 'મોટા ભાગની મહિલાઓએ કહ્યું કે કોમ્યુનિટી કન્સર્ન અને પ્રામાણિકતા... આમાં સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ પણ આવી જાય, ડરથી, દંભથી કે સમાજભીરુતાથી કશું સ્વીકારાય નહિ.'

લેખકનું એક અવલોકન યથાર્થ છે. બ્રિટનની શિક્ષણપ્રથામાં પ્રક્રિયા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે, નીપજ પર નહિ. આ શિક્ષણપ્રક્રિયામાંથી પસાર થયેલો વિદ્યાર્થી શું ગ્રહણ કરશે તેનો આધાર છેવટે તો વિદ્યાર્થી પર જ રહેલો છે. ઉક્ત શાળાએ તેની વિદ્યાર્થીનીઓને એક પ્રશ્ન આ પ્રમાણે પૂછ્યો હતો : ભણતરની કઈ બાબત જીવનમાં વધુ ખપ લાગી ? એના જવાબમાં અપાર વૈવિધ્ય હતું. દા. ત., મિસ હિર્ગીંગ બોટમે શીખવેલું સંગીત, સમાજને ખપ લાગવાની ઈચ્છા, ટોળાંશાહીથી બચવાની હિંમત, મૂલ્યવાનની પ્રાપ્તિ માટે મહેનત કરવી પડે એવી સમજ, પુસ્તકપ્રેમ... એ સ્પષ્ટ છે કે આ બધું કંઈ શાળાના અભ્યાસક્રમરૂપે શિખવવામાં આવતું નથી. તેથી નૈતિક મૂલ્યોનું શિક્ષણ તેનાં અપેક્ષિત પરિણામો આપશે એવી આશા રાખવા જેવી નથી.

જેને યુનિવર્સિટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેનું

એક કાર્ય સંશોધન દ્વારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવાનું છે. આ જ્ઞાન કેવળ એકેડેમિક ન રહેવું જોઈએ. સંશોધનો સમાજની કોઈ ચોક્કસ સમસ્યાને સમજવાના અને ઉકેલવાના હેતુથી હાથ ધરવાં જોઈએ. બ્રિટનની યુનિવર્સિટીઓની એ પરંપરા છે. બ્રિટનની યુનિવર્સિટીઓ આવાં સંશોધનો કેટલા મોટા પ્રમાણમાં કરે છે અને સમાજના કેવા કેવા પ્રશ્નો આ સંશોધકોની નજરે ચડે છે તેનું વિગતવાર વર્ણન 'ડાઉન ટુ અર્થ' પ્રકરણમાં વાંચવા મળે છે. (અલબત્ત, અહીં શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનાં સંશોધનોનો નિષેધ નથી. એની ભૂમિકા વિના વ્યવહારપયોગી સંશોધનો ભાગ્યે ફળદાયી નીવડી શકે.) બ્રિટનની સરકાર અને લોકો એ સંશોધનમૂલક જ્ઞાનનું કેવું ઊંચું મૂલ્ય આંકે છે તેનાં પણ કેટલાંક ઉદાહરણો લેખકે નોંધ્યાં છે. બ્રિટનની આ પરંપરાના સંદર્ભમાં આપણી યુનિવર્સિટીઓ કેવળ ટીચિંગ યુનિવર્સિટીઓ એટલે કે ઉછીના લીધેલા જ્ઞાનનું રિપોર્ટિંગ કરતી સંસ્થાઓ જ રહી છે, અને સંશોધનને નામે બહુધા, મગનભાઈ દેસાઈ કહેતા તેમ, 'સંશોધનવેડા' જ ચાલે છે.

બ્રિટનને સમજવા માટે જાહેર સેવાઓના કર્મચારીઓની સેવાપરાયણતા અને તેમનો નાગરિકો માટેનો આદર દર્શાવતાં બે ઉદાહરણો નોંધીએ. એક ઉદાહરણ ગુજરાતમાંથી બ્રિટન ગયેલા યાકૂબ ભૂતાનું છે. ૧૯૬૦માં લંડન ઊતર્યા ત્યારે ખીસામાં ત્રણ પાઉન્ડ અને પ્રેસ્ટનમાં રહેતા તેમના મિત્ર ઐયુબભાઈ કરીમનું કાર્ડ. એરપોર્ટથી કોઈ ટેક્સીવાળાને પ્રેસ્ટનનું સરનામું વંચાવ્યું. એણે રેલવે સ્ટેશન સુધી પહોંચાડ્યા અને ત્રણ પાઉન્ડ લીધા. ત્યાં ફરતા સ્ટેશનમાસ્તરને ભૂતાની સોંપણી કરી. સ્ટેશનમાસ્તરે તેમને ટિકિટ માટે પૈસાનું પૂછ્યું. ભૂતાએ ખાલી ખીસું બતાવ્યું. સ્ટેશનમાસ્તરે એમની પાસેથી અયુબભાઈનું કાર્ડ લીધું. એ લઈને તેઓ ઓફિસમાં ગયા અને થોડી વારમાં ભૂતાની પાસે આવ્યા. હસીને ભૂતાના હાથમાં ટિકિટ મૂકી અને પ્રેસ્ટનની ગાડીમાં બેસાડ્યા અને ઘડિયાળ બતાવી કહ્યું, 'પ્રેસ્ટન એટ ફાઈવ.' વધારામાં ડબામાં બેઠેલાં એક અંગ્રેજ બાનુને તેમની ભલામણ કરી. વચગાળામાં સ્ટેશનમાસ્તરે શું કહેલું તેનું વર્ણન લેખકે ટાંકેલા ભૂતાના શબ્દોમાં નોંધીએ :

ઘેર પહોંચ્યા પછી ઐયુબભાઈને પૂછ્યું કે આ બધું શું બન્યું. એમણે ચા પીતાં પીતાં સમજ પાડી કે, લંડનવાળા સ્ટેશનમાસ્તરે પ્રેસ્ટનવાળાને ફોન કરી મારો નંબર અને ઠેકાણું આપેલાં, અને જણાવેલું કે ઐયુબને ફોન કરીને જણાવ કે તારો ફ્રેન્ડ યાકૂબ ઈન્ડિયાથી આવ્યો છે. તેની પાસે પૈસા નથી પણ હું પ્રેસ્ટનની ટિકિટ આપું છું. તું પાંચ વાગ્યે આવજે અને ત્યારે ભાડાના પૈસા પ્રેસ્ટનના સ્ટેશનમાસ્તરને ચૂકવી દેજે. આ રીતે બધું ગોઠવાયેલું અને તમે સુખરૂપ પહોંચી ગયા.

બીજું ઉદાહરણ. લેખક એમના મિત્ર રહેમતુલ્લાહભાઈની સાથે કારમાં જતા હતા. ચાર રસ્તા પર ગ્રીન સિગ્નલ હતો એટલે ગાડી આગળ વધી હતી. એ દરમિયાન એક અંગ્રેજ છોકરીએ ટ્રાફિક લાઇટ પાસે રસ્તો ઓળંગવા દોટ મૂકી અને ગાડી સાથે ટકરાઈને ફંગોળાઈ ગઈ. બધી ગાડીઓ થોભી ગઈ. પાછળની ગાડીમાં બેઠેલા અંગ્રેજે બહાર આવીને પોતાના નામ-સરનામાવાળું કાર્ડ આપતાં કહ્યું કે ગ્રીન સિગ્નલ હતો અને રસ્તો ઓળંગવામાં છોકરીએ ભૂલ કરેલી. કેસ થાય તો હું જુબાની આપવા આવીશ. પોલીસે શાંતિથી વિવેકી ભાષામાં રહેમતુલ્લાહભાઈને લાયસન્સ વગેરે અંગે પૂછ્યું. રહેમતુલ્લાહભાઈએ કહ્યું કે લાયસન્સ ઘેર પડ્યું છે, એટલે પોલીસે કહ્યું કે બોલ્ટન પોલીસ ચોકી પર બતાવી આવજો અને મારો આ નંબર આપજો, તેઓ જાણ કરી દેશે. હવે હું હોસ્પિટલ જાઉં છું. બાળકીને કેટલી ઈજા થઈ છે તેના પર કેસનો આધાર છે. તમારો ફોન નંબર લખાવો. હું તમને કલાકેકમાં જાણ કરીશ. કલાકમાં ફોન આવી ગયો. પોલીસે કહ્યું કે ચિંતા ન કરશો. બાળકીને આઘાત પહોંચેલો અને સાધારણ ઉઝરડા થયેલા. કશું ગંભીર નથી. તમારે આટલી માથાકૂટ વેઠવી પડી તે બદલ દિલગીર છું.

બ્રિટનમાં સામાજિક સલામતીની જે સાઈઠ જેટલી યોજનાઓ છે તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો નોંધીએ. સગભાઈને અઢાર અઠવાડિયાં સુધી અઠવાડિયે ૨૩ પાઉન્ડની સહાય, પ્રસૂતિ માટે ૨૫ પાઉન્ડની સહાય, બાળક જન્મે ત્યારથી શાળાએ જતું થાય ત્યાં સુધી ઘેર બેઠાં મફત દૂધ, સોળ વરસની વય સુધી બાળક દીઠ અઠવાડિયે ૫.૨૫ (સવા પાંચ) પાઉન્ડનું ભથ્થું, કોલેજ હોસ્ટેલમાં રહી પ્રથમ ડિગ્રી

માટે અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીને વાર્ષિક ૧૪૩૦ પાઉન્ડની સહાય ઉપરાંત મફત સ્વાસ્થ્ય સેવા, ઓછી આવક મેળવતા લોકોને ભથ્થું... ટૂંકમાં બ્રિટનની સરકાર વિવિધ સ્વરૂપે કલ્યાણયોજનાઓ ચલાવી જરૂરિયાતવાળા નાગરિકોને નાણાંની સહાય કરે છે. આ નાણાં મેળવવાની વિધિ અટપટી નથી અને બ્રિટનના નાગરિકો પણ અયોગ્ય રીતે નાણાં મેળવવાની દાનત રાખતા નથી.

અંગ્રેજો 'ફેર પ્લે'ને પોતાનો પ્રજાકીય ગુણ ગણે છે. ફેર પ્લે એટલે બધાની સાથે નિયમસરનો એકસરખો વર્તવ. રમતના નિયમોનું પાલન. શાળાનાં બાળકો વાતચીત કરે તેમાં ફેર ઇનફ (વાજબી છે) અને ઇટ્સ નોટ ફેર - એવા શબ્દો વારંવાર સાંભળવા મળે. બ્રિટનની વંશીય સમાનતામાં ફેર પ્લેનું એક ઉદાહરણ નોંધીએ. રૂઢિચુસ્ત પક્ષના એક ધારાસભ્ય અને રોડો કેબિનેટના સભ્યે એક સભામાં મજાક કરતાં કહ્યું, પાકીઓ મારા દેશમાં પેનીના દસ મળે છે. (પાકી દક્ષિણ એશિયાના દેશોમાંથી આવેલા લોકો માટે વપરાતો તુચ્છકારવાચક શબ્દ છે.) આ વંશદ્વેષી મજાક સામે તરત જ હોબાળો થયો. વક્તાએ માફી માગી, પણ બનાવ બન્યાના અઢાર કલાકમાં જ રૂઢિચુસ્ત પક્ષના નેતાએ મજાક કરનાર ધારાસભ્યને રોડો કેબિનેટમાંથી તગેડી મૂક્યા અને જાહેર કર્યું કે મારે બ્રિટનની પ્રજાને મારા પક્ષ વિશે ખાતરી આપવી છે કે અમે અસહિષ્ણુતા પ્રત્યે અસહિષ્ણુ છીએ. આવા સ્ટુપીડ જોક માટે કેવળ ક્ષમાયાચના ન ચાલે. અલબત્ત, લોકોના વ્યવહારમાં વંશીય દ્વેષના કિસ્સા નથી બનતા એવું નથી, પરંતુ તેનો ભોગ બનેલા લોકો અદાલતમાં જઈને ન્યાય મેળવી શકે છે.

લેખકે નોંધ્યું છે તેમ અંગ્રેજની પ્રામાણિકતા, વિવેકબુદ્ધિ, પ્રમાણભાન, કર્તવ્યનિષ્ઠા, વિનયશીલતા અને ઔચિત્યભાનના ઢગલેબંધ કિસ્સા આલેખાયા છે. આ પ્રજામાં આટલી મચ્યૂરિટી આવે છે ક્યાંથી ? મને લાગે છે કે એમની શિક્ષણપ્રક્રિયા દ્વારા જ ઘડાય છે. શાળામાં નિરીક્ષણ કરવું, વિચારવું, પ્રશ્નો પૂછવા, અભિપ્રાય બાંધવો વગેરે પર ભાર મુકાય છે. નીપજ નહિ, પણ ભણવાની પ્રક્રિયા જ અગત્યની બાબત ગણાય છે.

બ્રિટનની પ્રજા વિશે લેખકને અને બ્રિટનના કેટલાક ચિંતકોને જે ફરિયાદ છે તે 'યસ ઇંગ્લેન્ડ, બટ', 'બોરડમ', 'સત્યાનાશ : ઇંગ્લેન્ડની આંતરકથા', 'નૈતિક આંખ મીચામણાં' વગેરે લેખોમાં વાંચવા મળે છે. વિવિધ લેખોમાંથી એની કેટલીક વિગતો લેખકના જ શબ્દોમાં નોંધીએ :

1 પણ આ સમૃદ્ધિ મેળવવાની પ્રક્રિયામાં આ પ્રજા એટલી બહિર્જન્દ્રી થઈ ગઈ છે કે શરીરસુખ એ જ ધર્મ બન્યો છે. વરસ રહ્યો તે દરમિયાન વાતચીતમાં મેં કોઈના મોઢેથી ગોડ શબ્દ સાંભળ્યો નહિ... ધર્મમાં શ્રદ્ધા ન રહે તે એક વાત થઈ, પણ આ સમાજમાં ધર્મની, ઈશ્વરની, ઈસુની વિડંબના છડેચોક થાય છે... અહીં પ્રત્યેકનો આગ્રહ એવો કે પોતાના જીવનને પોતે જ અર્થ આપે. મેઈક યૉર ઓન મિનિંગ અપ એટલે માલિક, બાઈબલ, ઈસા, ધર્મગુરુ, સંત, ફકીર, માબાપ, વડીલ કોઈની સત્તા સ્વીકારાતી નથી. સમાજમાં સર્વસ્વીકૃત નીતિનો મુદ્દો જ જાણે અપ્રસ્તુત થઈ ગયો છે. 'ગાર્ડિઅન'માં હ્યુગો યંગ જાહેર કરે છે કે ધ મૉરલ ઇસ્યુ ઇઝ ડેડ. સારા મેઈટ લેન્ડ વધામણાં ખાય છે કે કુટુંબસંસ્થાના બાર વાગી ગયા છે. સાઈમન જેનકિન્સ સલાહ આપે છે કે કુટુંબસંસ્થાની આ મુડદાલ પ્રથાને જીવતી રાખવાનાં હવાતિયાં નિરર્થક છે. 'ટાઈમ્સ'માં ટાનીઆ કિન્ડરૂઝલી લગ્નપ્રથા વિશે કહે છે કે, કોઈ તો મને સમજાવે કે હજુ આપણે લગ્ન કરવાનું કેમ ચાલુ રાખ્યું છે ?

1 પાનખરના સત્ર સાથે કોલેજોનું નવું વર્ષ શરૂ થયું ત્યારે માન્યેસ્ટર એરિયા નેશનલ યુનિયન ઓફ સ્ટ્યુડન્ટ્સ તરફથી વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શન માટે હેન્ડબુક નામે 'માનુસ' બહાર પાડી... એક આખું પાનું સેઈફ સેક્સ પર છે જેમાં ગર્ભનિરોધક સાધનો મફત ક્યાંથી મળે અને કેમ વાપરવાં તેની માહિતી છે. તે પછીનાં પાનાં સજાતીય સંબંધ રાખતાં છોકરા-છોકરીઓ માટે છે... માન્યેસ્ટર એન્ડ ઇટ્સ સરાઉનિંગ કન્ડ્રી ઇઝ પ્રોબેબલી ધ લાઈવલી-એસ્ટ પ્લેસ ટુ બી ઇન્ ઇફ યુ આર અ લેસ્બીઅન ઓર અ ગે. વળી ત્રણચાર પાનાં દારૂ અને ગાંજાયરસ વિશે છે. એની શરૂઆતમાં જ એલાન કર્યું છે કે, ડ્રગ્સ એન્ડ

આલ્કોહોલ આર એન એવરીડે ફેક્ટ ઓફ લાઈફ.

1 ૨૩ ટકા કુટુંબો ઘરભંગ થયેલાં છે, ૪૦ ટકા લગ્નો છૂટાછેડામાં પરિણમે છે, ૩૭ ટકા બાળકો લગ્નેતર સંબંધોથી જન્મેલાં છે, કિશોરવયના ગુનેગારો વરસે સિત્તેર લાખ ગુના આચરે છે... ડૉ. નિકોલસ ટેઈટ બ્રિટનમાં શાળા-અભ્યાસક્રમો અને મૂલ્યાંકનના વડા નિયામક છે. તેમણે હમણાં બાપોકાર જાહેર કર્યું છે, ઇંગ્લેન્ડની વર્તમાન શિક્ષણપ્રથામાં બાળકો રાઈટ અને રોંગ વચ્ચે ભેદ કરવાનું, સારા અને નરસા વચ્ચે પસંદગી કે વિવેક કરવાનું શીખતાં નથી... શિક્ષકો પોતે જ રાઈટ અને રોંગ વચ્ચે ગૂંચવાડામાં છે... વિજ્ઞાનની એક શિક્ષિકાએ કહ્યું આઈ ફિલ અન્ એમ્પ્ટીનેસ ઇન મી ઓલ ધ ટાઈમ... જીવનમાં કઈ બાબતમાં સૌથી વધુ ડર છે ? એના જવાબમાં સૌથી ટોચે એકલતા આવે છે... આ પ્રજા બોરડમનો ભોગ બની છે અને તેથી જ કદાચ અનેક રીતભાતે જીવનમાં કિક શોધ્યા કરે છે...

ઇંગ્લેન્ડની બે બાજુઓના આ ટૂંકા વર્ણન પરથી લેખકની ઇંગ્લેન્ડ વિશેની અસમંજસ સમજાય તેવી છે. બ્રિટનના લોકો તેમનો નાગરિકધર્મ બરાબર પામે છે. લોકોના જે આચરણથી સમાજનું ધારણ અને પોષણ થાય તેને જો આપણે ધર્મ ગણીએ તો આ પ્રજા સંપ્રદાયનાં બોધવચનો સાંભળ્યા વિના અને સાંપ્રદાયિક કર્મકાંડ આચર્યા વિના પણ ધાર્મિક છે. આ પ્રજાને ફેર પ્લે માટે સંપ્રદાય, ભગવાન અને ગુરુના પીઠબળની જરૂર પડતી નથી. એ રીતે જોઈએ તો બ્રિટનના સમાજમાંથી ભગવાન અને સાંપ્રદાયિક મૂલ્યોની વિદાય વસવસો કરવા જેવી બાબત જણાતી નથી.

પ્રશ્નો લગ્નપ્રથા પર આધારિત કુટુંબપ્રથાની પડતી અને સેક્સની બાબતમાં મુક્તાચારમાંથી ઊભા થયા છે. આર્થિક વિકાસે સમૃદ્ધિ સર્જીને રાજ્યને 'કલ્યાણ રાજ્ય' બનવાની ક્ષમતા આપી છે. આ કલ્યાણ રાજ્યે ઘણીબધી કૌટુંબિક જવાબદારીઓ (કામગીરીઓ) પોતાના શિરે લઈ લીધી છે. બાળકોને ઉછેરવાનું અને શિક્ષણ આપવાનું નાણાકીય ખર્ચ કુટુંબે ભોગવવાનું નથી, વૃદ્ધોની જવાબદારી કુટુંબના સભ્યોની રહી નથી, માંદગીમાં સારવાર હોસ્પિટલમાં જ મેળવવાની છે અને તેમાં કુટુંબના સભ્યોએ

કોઈ કામગીરી બજાવવાની નથી. આમ વ્યક્તિના જીવનમાં કુટુંબ ઘણીબધી બાબતોમાં આવશ્યક રહ્યું નથી. તેથી કુટુંબ અને લગ્નની સંસ્થાને જ અનાવશ્યક ગણનારા સમાજમાં મુખરિત બને તે સહજ છે. અલબત્ત, આમાંથી સમાજજીવન માટે એક પાયાનો પ્રશ્ન તો ઊભો થાય છે જ : કુટુંબની બુનિયાદ વિનાનો સમાજ હોય તો તે કેવો હોય ? બ્રિટનના નાગરિકો આજે મહદંશે નાગરિક ધર્મ પાળતા જણાય છે, પરંતુ બ્રિટનના કિશોરોમાં જે ગુનાહિત માનસ કેળવાતું જાય છે એ જોતાં ભવિષ્યમાં એ દેશના નાગરિકો તેમનો નાગરિક ધર્મ અદા કરતા રહેશે કે કેમ એવો પ્રશ્ન જરૂર ઊભો થાય.

કુટુંબસંસ્થાની પડતી અને સ્વકેન્દ્રી જીવન જીવવાની પરંપરાનો વિકાસ પરસ્પર સંકળાયેલી બાબતો છે. આર્થિક સમૃદ્ધિ અને સલામતીએ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતામાં, તેને ઉપલબ્ધ તકોમાં-વિકલ્પોમાં વધારો કર્યો છે. વ્યક્તિ પોતાની રીતે અંગત જીવન જીવવા માટે મુક્ત બની છે. જીવન ગુજારવાની બાબતમાં તે ‘પરાવલંબી’ રહી નથી. તેથી જ તે એકલવાયું જીવન જીવે છે, અને બોરડમ અનુભવે છે. સમાજની વિશાળ બહુમતી પાસે ઐહિક સુખ સિવાયનો કોઈ ઉદ્દેશ જ નથી. આપણે હિંદુઓ ઐહિક સુખને સહેજે ગૌણ ગણ્યા વિના જે રીતે આત્મકલ્યાણ, તે માટે સાંપ્રદાયિક કર્મકાંડો અને દયાદાન દ્વારા પુણ્ય કમાવાના ઉદ્દેશો નજર સમક્ષ રાખીએ છીએ એ રીતે બ્રિટનની પ્રજા પાસે જીવનના કોઈ ‘આધ્યાત્મિક’ ઉદ્દેશો નથી. આર્થિક સમૃદ્ધિએ મોટા ભાગના લોકો માટે ઐહિક સુખને એટલું બધું સહજ બનાવી દીધું છે કે તે એક વ્યસન બની ગયું છે, મતલબ કે એનો અભાવ કષ્ટદાયક અને અજંપો કરનારો નીવડે છે પણ તેની પ્રાપ્તિથી કોઈ સુખ સાંપડતું નથી. તેથી આ પ્રજાને સુખનો અનુભવ કરવા માટે કિકની જરૂર પડે છે.

બ્રિટનની આ બીજી બાજુ જાણ્યા પછી ગાંધીવિચાર અને ‘હિંદ સ્વરાજ’નું સ્મરણ આપણને સહજ રીતે થઈ આવે. તેને અનુમોદન આપે એવું એક અવલોકન પણ

અહીં વાંચવા મળે છે. ઇંગલેન્ડની પ્રેસ્ટન કોલેજનાં શ્રીમતી મૌરીન લોઈડ શૈક્ષણિક કાર્યશિબિર માટે ગુજરાત આવેલાં. લેખકે તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો : કેવું લાગ્યું ભારત ? એમણે કહ્યું કે આઈ એમ ઓવરવેન્સ - ભારત વિરોધાભાસનો મુલક છે - તમે ભારત વિશે જે કંઈ કહો તે સાચું, અને તેથી ઊલટું પણ સાચું. મોટે ભાગે લોકો ગરીબ છે, પણ ખુશ દેખાય છે. જીવનની ગતિ ખાસ્સી તણાવમુક્ત છે. અહીંના જેવી હડિયાદોટ કે હાયવલૂરા નથી. એકસઠની ઉંમરે ભારતથી હું એ શીખીને આવી કે સુખી રહેવા માટે ઝાઝા અસબાબની જરૂર નથી. લોકો થોડામાં સુખચેનથી જીવતા હોય છે.

પરંતુ સામાજિક પરિવર્તનો કે સંસ્કૃતિનું સર્જન ડિઝાઈન બનાવીને કરી શકાતું નથી. આપણા આદર્શોને નજર સમક્ષ રાખીને એ સામાજિક પરિવર્તનોનું મૂલ્યાંકન આપણે કરી શકીએ પણ એ આદર્શો પ્રમાણે સમાજને આકાર આપી શકીએ નહિ. બ્રિટનના સમાજમાં લેખકને જે વલણો જોઈને અસમંજસ થઈ છે તેનો ખુલાસો નિરંકુશ રીતે થતાં સામાજિક પરિવર્તનોમાં રહેલો છે. ભારતના સમાજમાં જે વિરોધાભાસો મૌરીન લોઈડને જોવા મળ્યા તે કોઈ પણ દેશમાં હોય તે અપેક્ષિત છે.

આવી તાત્ત્વિક ચર્ચામાં જેમને રસ ન હોય એવા વાચકોને પણ રસ પડે એવી ઘણી સામગ્રી આ પુસ્તકમાં છે. અલબત્ત, લેખક બ્રિટનમાં લાંબો સમય રહ્યા છે. અને અંગ્રેજી ભાષાના અધ્યાપક છે તેની અસર તેમની શૈલી પર પડી છે. અંગ્રેજી વાક્યો અને શબ્દોનો તેમણે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. એ અંગ્રેજી વાક્યોના અનુવાદો સાથોસાથ જ આપવામાં આવેલા છે. તેથી અંગ્રેજી વાક્યો લખવાનું લેખકનું પ્રયોજન શું હશે એવો પ્રશ્ન સહજ રીતે ઉદ્ભવે. વળી અંગ્રેજી શબ્દો લાક્ષણિક બ્રિટિશ ઉચ્ચારોમાં ગુજરાતી લિપિમાં લખવામાં આવ્યા હોવાથી અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતમાં પ્રચલિત ઉચ્ચારોથી ટેવાયેલા વાચકોને અર્થબોધ પામવામાં અવરોધ ઊભો થાય તેવી શક્યતા છે.

પ્રવાસપ્રીતિ જેમનો સ્થાયી ભાવ રહ્યો છે એવાં પ્રીતિ સેનગુપ્તાએ આ પુસ્તકમાં દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રવાસ વિગતે આલેખ્યો છે. દરેક સ્થાનને સમાનભાવે ચાહતાં-આરાધતાં લેખિકા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પોતાના મનની વાત ઉઘાડતાં નોંધે છે : માર્ગને અંત નથી હોતો અને સ્થાનો પ્રત્યેના સ્નેહને સીમા નથી હોતી, તે જાણ મને થઈ ચૂકી છે. વિશ્વની અનેકવિધ વિશેષતાઓ અને સંમુગ્ધકર સુંદરતાને નીરખવામાં મારાં ઘણાં વર્ષો વીત્યાં છે, ને ધીરે ધીરે કરતાં હું સમજી છું કે રણની રેતીનાં મસૂણ આકારોમાં, જંગલોની હરિત-શ્યામ ગીચતામાં અને સાગરની કોઈ પણ કિનારે પહોંચતી છાલકમાં એટલી જ દેવી ઉપસ્થિતિ છે જેટલી કે આપણે હિમાલયનાં ઊંચાં શિખરો પર આરોપીએ છીએ. (પ્રાસ્તાવિક પૃ. ૫)

સૌંદર્યનું આ પ્રકારે આવાહન કરતાં કરતાં અહીં લેખિકાએ કરાવ્યું છે દક્ષિણ આફ્રિકાનું દર્શન. દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રત્યે લેખિકાને અજાણતાં જ એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ લગાવ થઈ ગયો છે, જેના મૂળમાં મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યેનો તેમનો આદરભાવ પડેલો છે. તો સાથોસાથ આફ્રિકામાં સ્થાપિત થયેલી 'એપાર્થાઇડ'ની નીતિએ તેમનામાં જગવેલા વિષાદને કારણે આફ્રિકન પ્રજા પ્રત્યે જાગેલી ને વિકસેલી સહાનુભૂતિ પણ તેમને દક્ષિણ આફ્રિકા જવા પ્રેરે છે. આ બંને સંદર્ભોની જોડાજોડ ઉપસ્થિતિ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સાદૃશ્ય જોવા મળે છે.

એમાંનું કથાનક બે ભાગમાં વિસ્તર્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રવાસ બે વાર કરનારાં લેખિકાએ જોહાનિસબર્ગ, ડર્બન અને કેપટાઉનની મુલાકાત બંને વખત લીધી છે. પણ બંને સમયની પ્રવૃત્તિઓ અને પર્યટનો જુદા પ્રકારનાં હોઈ, બંને સફરને લેખિકાએ વિભક્ત કરીને મૂકી છે.

૧૯૯૫માં થયેલી દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રથમ સફરનું પહેલું કેન્દ્ર રહ્યું છે જોહાનિસબર્ગ, એ પછી ટાન્ઝાનિયા,

'દાર' ટાપુનું જૂથ એવું 'ઝાંઝીબાર', કરારે, નાતાલ, ડર્બન, કેપટાઉન. આ દરેક સ્થળની પ્રવૃત્તિ, એનો ઇતિહાસ, એની સંસ્કૃતિને લેખિકા આલેખતાં રહ્યાં છે.

સવા ચાર કરોડની દક્ષિણ આફ્રિકાની વસતીમાં દસેક લાખ જેટલા ઇન્ડિયનો છે, બાકીની 'કલર્ડ' કહેવાતી મિશ્ર પ્રજા છે. વર્ષો પછી એપાર્થાઇડનો અંત આવતાં સ્વતંત્ર થયેલી બ્લેક પ્રજાના અનેક પ્રશ્નો છે. ઉદ્દેસ બની ગયેલા બ્લેક લોકો હિંસક ને ગુનાખોર પણ બન્યા છે ને જાણે તેનો લાભ લઈને આફ્રિકામાં પેસી ગયેલી ઇન્ડિયન પ્રજાએ પગદંડો જમાવ્યો છે. આફ્રિકન પ્રજા પ્રત્યેની સહાનુભૂતિના વિપક્ષે ત્યાં રહેતી ભારતીય પ્રજામાં વિકસતો ગયેલો માલિકીભાવ લેખિકાને સતત કઠતો રહ્યો જણાય છે. અનેક જગાએ એમણે આ પ્રકારનો વિષાદ વ્યક્ત કર્યો છે : આ બ્લેક લોકો પાસે ભણતર નથી, અભ્યાસ નથી. ઇન્ડિયનો પાસે છે - આવડત, ભણતર, હોશિયારી, મહેનત, ધગશ, મહત્વાકાંક્ષા બધું જ. ઇન્ડિયનોની વસતી આટલી ઓછી છે, પણ દરેક ક્ષેત્રમાં એ લોકો મોખરાના સ્થાને છે... (પૃ. ૯-૧૦) ઝાંઝીબારના લાંબા ઇતિહાસને નિરીક્ષતાં-આલેખતાં લેખિકાનો ત્યાંના ભારતીયો વિશેનો અભિપ્રાય પણ ઊંચો નથી. ઝાંઝીબારના ઇતિહાસમાં ઇન્ડિયનોનો સંદર્ભ આવે (મોટે ભાગે ગેરકાયદેસર) વેપારને માટે. એમના કશા પ્રદાનનો કોઈ ઉલ્લેખ મેં જોયો નથી... ઇન્ડિયનો ક્યાંય કોઈનાં બની શકતાં નથી. એ પૈસાપાત્ર બને છે. સ્નેહાદરને પ્રાપ્ત બની શકતાં નથી. (પૃ. ૭૯) ઈરાનીઓ જેમ ભારતીયો દૂધમાં સાકરની પેઠે ભળી ન શક્યાનો લેખિકાનો વસવસો સતત વિષાદમાં પરિણમતો રહ્યો છે. લેખિકાને વિસ્મય એ વાતનું છે કે એક બાજુ ભારતીયો બ્લેક પ્રજાથી ભય પામે છે. દરેક જણને મળતી વખતે કાળી પ્રજા તરફથી થયેલા ડરામણા અનુભવોની ચર્ચા થતી જ રહે. ચોરી, લૂંટ, ખૂનના અનુભવોને સાંભળીને સાંભળનાર જીવ બાળે તો પાછો

એમાં ઊલટો પ્રતિભાવ આપતું લોક ‘શું સરસ જિંદગી છે અહીં અમારી અને ખૂબ નસીબદાર છીએ અમે’ એમ કહી બેસે ! લેખિકાને લાગે છે કે ‘ભય અને ભાગ્ય – નરસાં અને સારાં બંને પ્રકારનાં સંવેદનો અહીંના ઇન્ડિયન લોકોના મનમાં સતત, શાશ્વત અને સમાંતર વસે છે.’ જે દેશમાં મહાત્મા ગાંધીએ સમસંવેદનશીલતા અભિવ્યક્ત કરીને તે સમયની ભારતીય અને પછીથી કાળી પ્રજાને પણ પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ રીતે પ્રેરી-દોરી તે જ દેશમાં પછીથી મહાત્માનાં જ સંતાનો જુદી દષ્ટિથી રહેવા પ્રેરાયાં એની સખેદ નોંધ, પારકા પોતાનાના ભેદભાવ ભૂલીને, પારદર્શી દષ્ટિથી લેખિકા લઈ શક્યાં છે. અહીં તેમની ઇતિહાસકાર તરીકેની છબિ સ્પષ્ટ થાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની સંસ્કૃતિનો રસપૂર્ણ ચિતાર લેખિકાએ અહીં સંપડાવ્યો છે. જોહાનિસબર્ગનું વિશાળ મ્યુઝિયમ જ્યાં ‘દક્ષિણ આફ્રિકા જે બધું છે – દક્ષિણ આફ્રિકા જે બધું હતું’ – તેનું દર્શન કરાવે છે. ગાંધીજીની સહી સાથે ટાઇપ કરાયેલો પત્ર, સ્ત્રી કલાકારની કલા જેવી અનેક મહત્ત્વની વિગતો લેખિકાએ ઝીણાં નિરીક્ષણોથી આલેખી છે. કરારે શહેરનું સુઘડ કેન્દ્ર, ખ્રિસ્તી દેવળનું સ્થાપત્ય, આર્ટ ગેલેરીઓ, ચપુન્ગા શિલ્પોદ્યાનની કલાકૃતિ, પીટરમારિત્ઝબર્ગનું સ્ટેશન જ્યાં ૧૮૯૩ના જૂનની સાતમી તારીખે ગાંધીજી ટ્રેનની બહાર ફેંકાયા હતા તેમાં તે તેમની સ્મૃતિમાં ઊભું થયેલું વ્હાઇટ શિલ્પીએ બનાવેલું મહાત્માનું આદરણીય શિલ્પ.

લેખિકાને દક્ષિણ આફ્રિકા જવા માટે જેણે પ્રેર્યાં તે ડર્બનનો ફ્રિનિક્સ આશ્રમ, બંને વખતના પ્રવાસમાં આકર્ષણનું ને આરાધનાનું કેન્દ્ર બને છે. પણ પહેલી વાર ત્યાં જવું જોખમી જણાતાં ન જઈ શકાયું. પણ ડર્બનના સાંસ્કૃતિક પરિવેશને સાચવતી ઇમારત જોઈ શકાઈ.

બીજી વારના પ્રવાસમાં લેખિકા જેને યાત્રાધામ તરીકે ઓળખાવે છે તે મહાત્માજીના એમના સમયના નિવાસસ્થાન જેનો ‘ફ્રિનિક્સ સેટલમેન્ટ’ તરીકે પુનર્જન્મ થયેલો તે જગાની યાત્રા થઈ શકી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના આ સર્વોદય આશ્રમની ઝીણી-મોટી વિગતોનું વિસ્તારથી બયાન આપ્યા પછી અંજલિબદ્ધ

બનતાં લેખિકા નોંધે છે : ‘જો મનસા, વાચા, કર્મણા માનવતાવાદી મૂલ્યોનું પાલન તે સાચો ધર્મ છે, તો એ ધર્મનું સેવન જ્યાં થતું રહ્યું હોય તે સ્થાન યાત્રા-ધામ છે...’ (પૃ. ૨૬૧)

દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિનાં વિગતે થયેલાં વર્ણનો પુસ્તકનો મોટો ભાગ રોકે છે. લેખિકાની આ સફર વિશેષતઃ સાંસ્કૃતિક સફર છે એવું સાદંત અનુભવાય છે. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની કુદરતનો તાણો પણ ત્યાંના સંસ્કૃતિદર્શનની સાથે વણાતો રહ્યો છે. જોહાનિસબર્ગથી પાછા ફરતાં કોતરો જેવા પર્વતાકારોનું દર્શન કરતાં લેખિકામાં રહેલો સહૃદય જાગ્રત બને છે. પહેલી જ વાર આવું જોયું – બધી સળો ને બધી તરાડો લીલ જેવી હતી. રસ્તો ઢાળ ચઢતો ગયો... દૂર પર્વતો ને પાસે મસૂણ ઢોળાવોની અવિરત આવતી જતી પંક્તિઓ... એકદમ અવ્યગ્ર ભૂમિપટ – જાણે નિસર્ગ શ્વાસ લેવા પણ માગતી નહોતી. એવાં જ છાનાંમાનાં ઝીણાં ઝરણાં જતાં હતાં. એમનાં પોતાનાં ઝીણાં કોતરો બનાવતાં. (પૃ. ૧૧૧)

પ્રકૃતિદર્શનથી ઉદ્દીપ્ત થતાં લેખિકા અવારનવાર પર્યુત્સુક બની બેસે છે ! પી.ઈ.ના સાગરતટે રહેલાં લેખિકા ઉતારા પર બેસીને વાંચતાં વાંચતાં અનુભવે છે કે, એમ થયા કરે, કે દરિયો જોવાય એમ રહ્યું. એ તો સંમોહક ને સંવાદી હતો જ, પણ માતરિશ્વા ઉદ્દંડ હતો... ઉતારાના ઘરની અંદર ગઈ પછી કશું અસહ્ય ના રહ્યું. દરિયો યાદ આવતો રહ્યો – તે જ. (પૃ. ૨૨૮)

કૃગરનો નેશનલ પાર્ક, તેમાં વિહરતાં પ્રાણીઓ કુદરતનું નોખું દર્શન કરાવે છે તો મ્યુમાલાન્ગા વિસ્તારમાં ઉગાડેલાં આયાસી વનો ધ્યાનાકર્ષક બને છે. વાણીમાંથી મનના કંમેરામાં કેદ થાય છે ટેકરીઓ પછી ટેકરીઓ, લીલા ઢોળાવોના ઢોળાવો, એકાદું ઝરણું, થોડાં બદામી રંગેલાં ઘર ને સુંદરતાનું સતત સંયોજન. વાહનની ગતિ સાથે દશ્યો દૃષ્ટતાં – વિદૃષ્ટતાં જાય. વર્ષોથી જેમને યાદ કરીને ઝૂરતાં રહેલાં તે સહજ સુંદર વિરચનો નેત્રોને ઘડીઓનું સુખ આપી જાય. (પૃ. ૨૮૦)

બીજી વારનો, ૨૦૦૩ના વર્ષનો દક્ષિણ આફ્રિકાનો લેખિકાનો પ્રવાસ સતત સંતર્પક બની રહ્યો છે. એમાં

વિશેષતઃ આફ્રિકાની કલા, તેનો વન્ય પ્રદેશ, મહાત્માની તપોભૂમિનું દર્શનનું વિગતે નિરૂપણ થયું છે. પ્રથમ ખંડમાં આફ્રિકાનો મધ્યભાગ ઝિલાયો છે તો બીજા ખંડમાં તેના કિનારે કિનારે થયેલા પ્રવાસનું આલેખન છે.

પ્રસ્તુત પ્રવાસપુસ્તકમાં પ્રમાણમાં એક પડખે રહી ગયેલા દેશ પ્રત્યેનું સંવેદન કેન્દ્રમાં હોઈ, લેખિકાની વ્યક્તિગત સહાનુભૂતિ તેમાં વિશેષપણે મુખર બનતી જણાય છે. એ દેશની સંસ્કૃતિ ને ઇતિહાસ જ્યાં ગાંધીજીએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેનાં વર્ણનો ક્યાંય અતિ વિસ્તાર પામ્યાં છે. પણ આખાય એક અજાણ્યા દેશની રસ પડે તેવી અનેક ઝીણી વિગતો ઝડપથી ન ખેડી શકાય એવા દુર્ગમ પ્રવાસને અહીં સૌ માટે સુગમ બનાવી શકવામાં સમર્થ નીવડી છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે ભારતીયો મજૂર તરીકે

પ્રવેશેલા તે જ ભારતીયોની ચોથી પેઢી આજે અહીં આખી દુનિયાને સર કરવા નીકળી પડી છે એવા વિભિન્ન વિરોધાભાસોનું આલેખન આફ્રિકાના સાંપ્રત પ્રત્યે આપણને જુદી રીતે જાગ્રત કરવા પ્રેરે એ રીતે લેખિકા આલેખે છે.

બ્લેક લોકોથી એક સમયે અસ્પૃશ્ય બનેલો આ પ્રદેશ લેખિકાનાં એ દેશ પ્રત્યેનાં સંવેદન સાથે સહૃદયોને જોડે છે તેમનાં આ અંતિમ વિધાનથી : બોલતાં બોલતાં મોઢું ભરાઈ જાય તેવા નામવાળો દેશ – દક્ષિણ આફ્રિકા... કેટલો મોટો ને કેવો સુંદર. એની સાથે મારો પરિચય ઘનિષ્ટ થઈ ગયેલો છે... અનેકવિધ અનુભવો દ્વારા સ્નેહનાં સૂક્ષ્મ સૂતરથી મારું હૃદય એની સાથે જોડાઈ ગયું છે. એને કારણે દુનિયામાં મારું એક ઘર વધ્યું છે. ઘેર તો વારંવાર જવાનું જ હોય ને ? (પૃ. ૩૧૬)

ગઝલ – શકીલ કાદરી

ખોદો ડુંગર...

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ડે. ૧૪૨, રૂ. ૭૫

હેમંત ધોરડા

સાહિત્યસ્વરૂપની ઓળખ લક્ષણો દ્વારા થાય છે. આ પુસ્તકના પહેલા અને બીજા પ્રકરણમાં ગઝલસ્વરૂપનાં લક્ષણો વિશે કશી ચર્ચા નથી. પાંચમા પ્રકરણમાં અંતરંગ લક્ષણોના નામે અભિવ્યક્તિરીતિ, વિચાર-સૌંદર્ય, સંગીતમયતા મુખ્ય ગણાવ્યાં છે. આ સર્વે સારી કે નબળી ગઝલના ગુણ કે દોષને લગતાં તત્ત્વો છે, ગઝલસ્વરૂપનાં લક્ષણો નથી. કોઈપણ ગઝલમાં જ્યારે આવું કોઈ ને કોઈ તત્ત્વ હોતું નથી ત્યારે તે ગઝલને આપણે સામાન્ય, ‘નબળી’ કહીએ છીએ. પરંતુ આથી આવી કૃતિની ઓળખ ‘ગઝલ’ તરીકે કરવામાં કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ગઝલના ‘મિઝાજ’ની ચર્ચા છે. ‘મિઝાજ’ પણ ગઝલના ગુણદોષ-સંબંધિત તત્ત્વ છે, ગઝલનું સ્વરૂપ-લક્ષણ નથી. સાતમા પ્રકરણમાં ગઝલના રંગોનું વિભાગીકરણ છે જે ગઝલસ્વરૂપના લક્ષણ સંદર્ભે અસંગત છે. નવમા પ્રકરણમાં ઉર્દૂ કાવ્યપરંપરાનાં અન્ય સ્વરૂપો

દર્શાવ્યાં છે જેનું ગઝલસ્વરૂપની ચર્ચામાં કોઈ સ્થાન નથી. સરવાળે, પુસ્તકનાં એકસો ચોવીસ પાનાં પૈકી પચાસ પાનાં ગઝલસ્વરૂપની ચર્ચા સંબંધે અપ્રસ્તુત છે.

શકીલ કાદરીના શોધનિબંધનાં બે પ્રકરણ આ દસ પ્રકરણના પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયાં છે. શોધનિબંધ ઈ. ૧૯૯૨માં રજૂ થયો. ગુજરાતીમાં ગઝલસ્વરૂપ વિશે અનાવશ્યક માહિતી અત્રે ઠેરઠેર છે. જેમકે ગઝલ શબ્દની ઉત્પત્તિ, અરબી છંદમાં પ્રયોજાતા સ્તંભ પ્રમાણે શેરના વિભાગ, ગઝલ અંગે દાયકાઓ જૂની ખોટી, અપૂર્ણ, અસંગત વ્યાખ્યાઓ, માન્યતાઓ, રૂબાઈ અંગે હજાર વર્ષ કરતાં વધારે જૂની અરબી કથા, મરસિયાનાં આઠ અંગ, વગેરે. ગઝલસ્વરૂપનાં લક્ષણો વિશે માહિતી છે તે પ્રાથમિક કક્ષાની છે. વીસમી સદીના દસમા દાયકામાં મત્લા, શેર, મક્તા, તખલ્લુસ વગેરે શું એ કહેવાની આવશ્યકતા હોય નહીં. વળી અરબી ભાષાના ત્રણ ડઝનથી વધુ અનાવશ્યક

સંદર્ભોની અત્રે ભરમાર છે. અરબી શબ્દ, અરબી ક્રિયાપદ, અરબી વ્યુત્પત્તિ, અરબી અર્થ, અરબી કથા, અરબી આ અરબી તે, વગેરે. જાણે અરબી ભાષા જાણી એટલે ગઝલ જાણી. અરબી ભરમાર ઉપરાંત ફારસી પિંગળમાં કાફિયા વિશે આમ કહેવાયું છે, ઉર્દૂ મુશાયરામાં તેમ દાદ અપાય છે એવાય અડધો ડઝન અનાવશ્યક ઉલ્લેખ છે. વળી ગુજરાતી ભાષામાં મત્લા, શેર, મક્તા શબ્દો રૂઢ થઈ ચૂક્યા છે. પણ અહીં આ શબ્દોની જોડણી મત્લઅ, શેઅર, મક્તઅ કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ થયેલા શબ્દો પરભાષા પ્રમાણે ઉચ્ચારાય, લખાય તેમાં ગુજરાતી ભાષાની અવહેલના છે. આવી અવહેલનાનું વલણ અન્યત્ર પણ જોઈ શકાય છે. મરસિયા વિશે આખો સંદર્ભ કરબલાનો ઉલ્લેખ સાંકળતાં કાવ્યોનો છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયલા ઈતર મરસિયા વિશે એક વાક્ય પણ નથી. આ જ પ્રમાણે તસલ્વુફ વિશે આખો સંદર્ભ સૂફીવાદનો છે. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર વિશે એક વાક્ય પણ નથી.

માહિતી એટલે જાણકારી નહીં. જાણકારી એટલે સમજણ નહીં. સદીઓ પૂર્વે પરભાષામાં ગઝલ વિશે જે કહેવાયું છે તે, જેમનું તેમ, અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, કશી તપાસ વિના, કોઈ પ્રશ્ન વિના, ગુજરાતી ભાષાની ખેવના વિના, ગુજરાતી ગઝલની ગણના વિના, વીસમી સદીના સ્પર્શ વિના. ગુજરાતીમાં ગઝલના છંદની ઓળખ કઈ ? પરભાષાના છંદથી તે કઈ રીતે ભિન્ન છે ? તેનું વર્ગીકરણ કયા આધારે થઈ શકે ? પરભાષાના છંદ ઉપરાંત અન્ય વર્ગના છંદમાં ગઝલ કહી શકાય ? લગાત્મક રૂપ ન ધરાવતા છંદમાં ગઝલ કહી શકાય ? ભિન્ન વર્ગમાં લખાયેલી ગઝલનું છંદ-પઠન શી રીતે થઈ શકે ? કાફિયાની સ્થાપનામાં પરભાષાની વાદીની વિભાવના સ્વીકાર્ય છે ? અકારાન્ત કાફિયા શા માટે ન પ્રયોજી શકાય ? વિશુંખલતા ગઝલને ઉપકારક છે ? બોલચાલની ભાષા એટલે શું ? ગઝલસ્વરૂપ વિશે આ અને આવા અનેક મુદ્દા બાબતે આમાં કોઈ ઉત્તર નથી. ઉત્તર નથી કેમ કે અહીં કોઈ પ્રશ્ન નથી. અહીં દસ ચૈકી એકથી સાત અને નવમા પ્રકરણમાં ગઝલ વિશે પ્રાથમિક કક્ષાની માહિતી છે, તે ય પૂર્વે ઉપલબ્ધ થઈ ચૂકેલી અથવા

અનાવશ્યક. તદુપરાંત, રુચિગત અભિપ્રાય છે, મુગ્ધ માન્યતા છે, ઉત્સાહભર્યા આસ્વાદ છે, આમની-તેમની વાતો છે. મૌલિક મુદ્દાને નામે મીંડું છે. પાનાં ભરવા માટે આટલી સામગ્રી પૂરતી છે. પરભાષા તરફથી આપણને ગઝલસ્વરૂપ મળ્યું છે. મૂળભૂત માળખું અખંડ રાખી ગઝલસ્વરૂપને આપણી સરાણે ચડાવીએ, ચડાવીને તપાસીએ, તપાસીને અપનાવીએ. વાત કરીએ તો માત્ર ગઝલની નહીં, ગુજરાતી ગઝલની વાત કરીએ.

દઢ કાફિયાના ઉદાહરણ તરીકે મત્લામાં 'વિભાકર' અને 'ઠોકર', શેરમાં અને મક્તામાં અનુક્રમે 'સાકર' અને 'ચક્કર' કાફિયા દર્શાવ્યા છે (જુઓ, પૃ. ૩૬-૩૭). આ 'ભા', 'ઠો', 'સા' તથા 'ચક્', અક્ષરો દ્વારા કાફિયાની સ્થાપના થતી નથી. આ સર્વે કાફિયાદોષ છે. મત્લામાં 'બાવન' અને 'પાવન' કાફિયા બાદ શેરમાં 'વાહન' કાફિયા દર્શાવ્યો છે (પૃ. ૧૧૩) એથી કાફિયાદોષ થાય છે. " 'લાયક'નો કાફિયા 'નાટક' કે 'સાધક' હોય તે જરૂરી નથી. એના સ્થાને 'બકબક' કાફિયા પણ હોઈ શકે છે" (પૃ. ૧૧૨-૧૧૩). "મત્લાના બંને મિસરામાં 'સાધન' 'બાવન' જેવા કાફિયા હોય ત્યારે 'વનવન' કાફિયા આવી શકે નહીં" (પૃ. ૧૧૩) સંયોગી અંગેનાં ઉભય વિધાન પરસ્પર વિરોધી છે. 'લાયક' સાથે 'બકબક', 'ગંધક', 'દોઝખ', 'બેશક' જેવા કાફિયા હોઈ શકે એવું વિધાન છે (પૃ. ૧૧૩). આ વિધાન ભૂલભર્યું છે. 'દોઝખ' કાફિયાદોષ છે. 'ગુલાબ' અને 'આબ' મત્લામાં કાફિયા તરીકે પ્રયોજાય તો ગુપ્તદોષ થાય છે એવું વિધાન છે કેમકે 'ગુલાબ' શબ્દ 'ગુલ' અને 'આબ' શબ્દોની સંધિ દ્વારા રચાયો છે જેથી બન્ને મિસરામાં 'આબ' 'આબ' આવે છે (પૃ. ૧૩૦). ગુજરાતી ભાષામાં સંધિ દ્વારા રચાયેલા અક્ષરની સ્થાપના એક અક્ષર પ્રમાણે થાય છે. સંધિ બાદ 'ગુલ'ના 'લ'ની અને 'આબ'ના 'આ'ની ભિન્ન ઉપસ્થિતિ રહેતી નથી અને એક અક્ષર 'લા' ઉપસ્થિત થાય છે. આથી ગુજરાતી ગઝલમાં મત્લામાં 'ગુલાબ' અને 'આબ' કાફિયા પ્રયોજાય તો તે કાફિયાદોષ નથી. અન્યત્ર 'સળગાવી' અને 'પલટાવી' શબ્દો કાફિયા તરીકે ન પ્રયોજી શકાય એવું વિધાન છે (પૃ. ૧૧૧). આ વિધાન

ભૂલભર્યું છે. ઉર્દૂમાં ‘વી’ લખવું હોય તો ‘વ’ અને ‘ઈ’ બન્ને અક્ષર ભિન્ન રહે છે. આથી તેમાંથી ‘ઈ’ બાદ કરી શકાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં ‘વ’ અને ‘ઈ’ની સંધિ બાદ ઉભય અક્ષરની ભિન્ન ઉપસ્થિતિ રહેતી નથી અને એક અક્ષર ‘વી’ ઉપસ્થિત થાય છે જેમાંથી ‘ઈ’ બાદ કરી શકાતો નથી. આ કારણસર ગુજરાતી ભાષામાં ‘સળગાવી’ અને ‘પલટાવી’ શબ્દો કાઢ્યા તરીકે પ્રયોજી શકાય છે. મત્લામાં ‘બાલી અને ‘લાલી’ કાઢ્યા હોય તો ગઝલમાં વાદી દીર્ઘ ‘ઈ’ સમજવામાં આવશે એવું વિધાન છે (પૃ. ૧૩૦). આ વિધાન ભૂલભર્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં મત્લામાં ‘બાલી’ અને ‘લાલી’ કાઢ્યા હોય તો વાદી ‘લી’ સ્થપાશે, દીર્ઘ ‘ઈ’ નહીં. શકીલ કાદરીએ અરબી ચશ્મા ચડાવીને ગુજરાતી ભાષા વાંચી છે.

તદ્દુપરાંત અહીં ‘મત્લાનો શેર’, ‘મક્તાનો શેર’ શબ્દો પ્રયોજાયા છે (પૃ. ૩૧-૩૪). મત્લા, શેર, મક્તાનાં લક્ષણ તપાસીએ તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે આ સર્વે રચના એકમેકથી ભિન્ન સ્વરૂપની છે. આથી ‘મત્લાનો શેર’, ‘મક્તાનો શેર’ કહેવું એ ભૂલભર્યું છે. વળી છંદકેર રૂબાઈનું અનન્ય લક્ષણ છે. અર્થાત્, એક રૂબાઈમાં રૂબાઈના એકાધિક છંદ પ્રયોજી શકાય છે. આ લક્ષણ વિશે અહીં કશો ઉલ્લેખ નથી. વળી, ‘ગઝલમાં રદીફ ન હોય તો પણ ચાલી શકે, પરંતુ કાઢ્યા હોવા અનિવાર્ય છે’ એવું વિધાન પણ છે (પૃ. ૩૫).

ગૈરમુરદ્દફ (રદીફ વિનાની) ગઝલનો ઉલ્લેખ ઠેકઠેકાણે થયો છે. આપણે તપાસવું જોઈએ કે રદીફ વિનાની ગઝલ હોઈ શકે ખરી ? ગઝલમાં કાઢ્યા અને રદીફ તરીકે ભિન્ન શબ્દ પ્રયોજાયા હોય તો રદીફની તપાસનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. જેમકે મત્લાની એક પંક્તિમાં અંતે “જમ છે” અને બીજી પંક્તિમાં અંતે “મલમ છે” શબ્દો હોય તો “જમ” અને “મલમ” શબ્દોની ઓળખ કાઢ્યા તરીકે અને ‘છે’ શબ્દની ઓળખ રદીફ તરીકે થઈ શકે છે. પ્રશ્ન રહે છે એવી ગઝલનો જેમાં કાઢ્યા પ્રયોજાયા હોય અને રદીફ તરીકે ભિન્ન અક્ષર કે શબ્દ ન પ્રયોજાયો હોય. રદીફના સંદર્ભમાં કાઢ્યાનાં લક્ષણ તપાસીએ તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળી રહે છે :

ક્યાંકથી ફટી તિમિરમાં રોશની

આગિયાએ આત્મ-પૂજા આદરી

- શૂન્ય પાલનપુરી (શૂન્યનો વૈભવ, પૃ. ૪૪૧)

1

આંગણું જોયા વગર પણ નાયશું

રાયવા મળશે તો બેશક રાયશું

જેમ આવ્યા એમ સોસરવા જશું

રોકશે મારગ બિચારા કાય શું

- અમૃત ઘાયલ (આઈ જામ ખુમારી, પૃ. ૬૩૨)

રદીફ તેમ કાઢ્યા પણ સમવ્યંજની કે સમસ્વરી હોઈ શકે. અહીં “રોશની” અને “આદરી” શબ્દો કાઢ્યા હોવા ઉપરાંત સાથોસાથ રદીફ પણ છે, અંતે દીર્ઘ ‘ઈ’ કારાન્ત ધરાવતા સમસ્વરી રદીફ. “નાયશું” અને “રાયશું” શબ્દો કાઢ્યા હોવા ઉપરાંત સાથોસાથ રદીફ પણ છે, અંતે ‘શું’ અક્ષર ધરાવતા સમવ્યંજની રદીફ. આ ‘શું’ શબ્દના ભાગરૂપે પણ હોઈ શકે, ને આવશ્યકતાનુસાર એને ભિન્ન પણ પ્રયોજી શકાય. જેમકે ‘નાયશું’ - ‘રાયશું’ છે એની સામે ‘જશું’ - ‘કાય શું’ પણ પ્રયોજાયા છે. આમ કાઢ્યામાં પણ, રદીફ તરીકે સ્વતંત્ર શબ્દ / પદ ન પ્રયોજાયાં હોય ત્યારે સર્વત્ર રદીફનો સમાવેશ થયેલો હોય છે. કેમકે કાઢ્યા અને રદીફ તરીકે પ્રયોજાયેલા શબ્દો પર કાઢ્યા અને રદીફના અક્ષર પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આથી કાઢ્યા અને રદીફ ભિન્ન શબ્દો તરીકે પ્રયોજાય એવી અનિવાર્યતા રહેતી નથી. અર્થાત્, ભિન્ન રદીફની અનુપસ્થિતિમાં, કાઢ્યા સ્વયમ્ રદીફ તરીકે પણ સ્થપાય છે. આવી ગઝલને આપણે હમકાઢ્યા હમરદીફ ગઝલ અથવા હમકાઢ્યા-રદીફ ગઝલ કહીએ છીએ. ગુજરાતીમાં આને સહકાઢ્યા-રદીફ ગઝલ કહી શકાય. આમ કોઈ ગઝલ રદીફ વિનાની ન હોઈ શકે. પરભાષામાં જે કહેવાયું હોય તે ભલે કહેવાયું હોય, આપણી સરાણે તપાસીએ તો જોઈ શકીએ છીએ કે ગૈરમુરદ્દફ સંજ્ઞા અર્થહીન છે.

ઝાર રાંદેરી કૃત ‘શાયરી ભાગ ૧-૨’ ઈ. ૧૯૩૬માં પ્રકાશિત થયું હતું. શકીલ કાદરી કૃત ‘ગઝલ’ પર એની અસર જુઓ -

૧. શકીલ કાદરીકૃત ‘ગઝલ’ પુસ્તકમાં કાઢ્યાના નવ અક્ષરો વિશે ચર્ચા છે (૧૧૧-૧૨૧)

- ઝર રાંદેરી કૃત 'શાયરી'માં આ બાબતે ચર્ચા એ જ પર્યાયવાચી શબ્દો સાથે એ જ ક્રમમાં છે (પૃ. ૫૧-૬૨)
૨. અત્રે સાત પ્રકારના કાઠિયા નોંધ્યા છે (પૃ. ૧૨૩-૧૨૪).
- આ સાત પ્રકારના કાઠિયા એ જ પર્યાયવાચી શબ્દો સાથે, એ જ ક્રમમાં 'શાયરી'માં છે (પા. ૬૨-૬૪)
૩. અત્રે કાઠિયાના સ્પષ્ટ દોષના ઉદાહરણાર્થે બે મત્લા અને એક શેર ટાંક્યાં છે (પૃ. ૧૨૯)
- 'શાયરી'માં આ દોષના સંદર્ભમાં આ જ રચનાઓ છે (પૃ. ૬૫-૬૬).
૪. અત્રે કાઠિયાના ગુપ્તદોષના ઉદાહરણાર્થે 'ગુલાબ' અને 'આબ' તથા 'બાલી' અને 'લાલી' કાઠિયા ટાંક્યા છે (પૃ. ૧૩૦).
- 'શાયરી'માં આ દોષના સંદર્ભમાં આ જ રચનાઓ છે ! (પૃ. ૬૬-૬૭)
૫. અત્રે 'આ તકે એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે' શબ્દોથી શરૂ થતો અને 'કાનૂન મુજબ વર્તતા નથી' શબ્દોથી પૂરો થતો દસ પંક્તિનો ફકરો છે (પૃ. ૧૩૦)
- આ આખો ફકરો, અક્ષરશઃ 'શાયરી'માં છે (પૃ. ૬૭).
૬. અત્રે ઉર્દૂ કાવ્યપરંપરાનાં અન્ય કાવ્યસ્વરૂપો દર્શાવ્યાં છે (પૃ. ૭૮-૮૭).
- આ સર્વે કાવ્યસ્વરૂપોનું વિવરણ 'શાયરી'માં છે (પૃ. ૭૨-૭૮).
- અમૃત ઘાયલના ગઝલસંગ્રહ 'શૂળ અને શમણાં' (ઈ. ૧૯૫૪)ની પ્રસ્તાવના મકરન્દ દવેએ લખી છે. શકીલ કાદરીએ દર્શાવેલાં ગઝલનાં ત્રણે અંતરંગ લક્ષણો (તત્ત્વો)

આ પ્રસ્તાવનામાં સવિગત મળે છે. આ સર્વે બાબતે શકીલ કાદરીનું પ્રદાન શું ? શકીલ કાદરી લખે છે 'ઝર રાંદેરીએ કરેલી અછડતી ચર્ચા સિવાય અત્યાર સુધીમાં કોઈ વિદ્વાને કાઠિયાશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી' (પૃ. ૧૦૭). આ અછડતી ચર્ચા ?

'ગાલિબે પણ અલગ અલગ રીતે કાઠિયા પ્રયોજ્યા છે. એમની સફળતાનો અડધો આધાર તો એના પર જ રહેલો છે' (પા. ૩૭-૩૮). ગાલિબની સફળતાનો અડધો આધાર કાઠિયાના પ્રયોજન પર ? 'આજના યુગમાં સારી કવિતા એ જ ગણાય છે જે તરત જ સમજાય' (પા. ૭૬). એટલે કે કવિતા ઘીથી લચપચતા શીરા જેવી હોવી જોઈએ જે તરત જ ગળે ઊતરી જાય. "છંદ વિનાની કવિતા ભાવકને આકર્ષી શકતી નથી" (પૃ. ૪૯). આ વિધાન પર લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, દિલીપ ઝવેરી હસે કે રહે ? અહીં આવાં અન્ય વિધાનો પણ છે. આવાં વિધાનો કરવાની હિંમત દેવદૂતો ન કરે. 'ગઝલના આ વિવિધ એકમો (શેરો)નો અલગ અલગ 'મિઝાજ' હોવા છતાં આખી ગઝલનો એક 'મૂડ' હોય છે, એક 'મિઝાજ' હોય છે' (પૃ. ૨૮). એટલે કે અલગ અલગ 'મિઝાજ' છતાં એક 'મિઝાજ'. "રૂબાઈના પ્રથમ દ્વિતીય અને ચોથા મિસરામાં કાઠિયા-રદીફ અનિવાર્ય ગણાયા છે. રદીફ ન હોય તો પણ કાઠિયા તો હોવા જ જોઈએ" (પા. ૭૮-૭૯). એટલે કે રદીફ અનિવાર્ય હોય અને ન પણ હોય. આવાં વિધાનો દ્વારા ગઝલ-વિવેચનામાં અદ્વૈતવાદનો પ્રવેશ થાય છે. શકીલ કાદરીની ગઝલ-વિવેચનાનું આ આગવું લક્ષણ છે.

આ પુસ્તક ઈ. ૨૦૦૫માં પ્રગટ થયું; ઈ. ૧૯૦૫માં પ્રગટ થયું હોત તો નોંધપાત્ર ગણી શકાયું હોત.

બ્રેમ્બલ બુશ - પ્રફુલ્લ દેસાઈ

સાહિત્ય સંગમ, સુરત, ૨૦૦૬ કા. રૂ. ૭૦

વ્યવસાયે તબીબ એવા ડૉ. પ્રફુલ્લ દેસાઈના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'બ્રેમ્બલ બુશ'ની અઢાર વાર્તાઓમાંથી તેરની કથાવસ્તુ મુખ્યત્વે સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોની સંકુલ વાસ્તવિકતાને જ ચીતરે છે. વયના વળાંકે પહોંચતાં આ વાર્તામાંનાં પાત્રો માનવસહજ વિજાતીય આકર્ષણ અનુભવે; એમાંનું કેટલુંક માત્ર આંખોથી સંતોષાય, કેટલુંક ભાષિક સ્તરે ભોગવાતું લાગે, કોઈકમાં તે શારીરિક સંતોષ સુધી વિકસે તો ક્યાંક બળાત્કારે લૂંટાતું કે મજબૂરીએ વેચાતું / ખરીદાતું નિરુપાય. જ્યાં આ આકર્ષણ કેટલીક વિશેષતા ને વિશિષ્ટતા સાથે, ભાષાકર્મની લાક્ષણિક નિરૂપણરીતિના ઊજળા પરિણામ રૂપે આલેખાયું છે ત્યાં સર્જકની વિષય-વસ્તુની રજૂઆત અને ભાષિક અભિવ્યક્તિની વિવિધ તરાહો ઉપરાંત, કથનપ્રયુક્તિનો સમ્યુચિત વિનિયોગ કરવાની કલાસૂઝનો પરિચય કરાવનારું નીવડે છે.

'માલધક્કો'માં આલેખાયેલું રેલવે યાર્ડનું જીવંત વાતાવરણ કથાપ્રવાહમાં એકરૂપ બની ગયું છે. સ્થળવિશષ્ટને નીલાના જીવનની ગતિ-વિધિના સાક્ષીરૂપે આલેખતા લેખકે માલધક્કાની યાંત્રિકતા જેવી જ નીલાના જીવનની કરુણતાને પ્રતીકાત્મક રીતે નીરૂપી છે. નીલાના પાત્ર દ્વારા આલેખાતો આશાસ્પદ પરિણીતાનાં અરમાનોનો કરુણ અંજામ સમાજની વરવી વાસ્તવિકતારૂપ રૂઢ રીતિ-રિવાજોના પરિણામ રૂપે કલાત્મક ઢબે આલેખાયો છે. તો, 'વિશાલમૂનો ફૂલો'નું કરુણગર્ભ કથાનક ઘટનાની વ્યંજકતાને પ્રગટાવી પ્રતીકાત્મક પરિવેશ દ્વારા પાત્રના મનોગતને ખોલી આપે છે.

'વહેલી સવારનું ઝાકળ'માં યૌવનના ઉગમકાળની ક્ષણે થતા નિર્દોષ વિજાતીય આકર્ષણનું અસરકારક આલેખન થયું છે. નાયિકા 'પરથી' સાથે જ વછેરીનો થતો સમાંતર ઉલ્લેખ સૂચક છે. જ્યારે 'બ્રેમ્બલ બુશ'માં આ આકર્ષણ શરીરસંબંધો સુધી વિસ્તરે છે. એક જ સમયે

દેશ-વિદેશના બે જુદાં જુદાં સ્થળે, બે જુદાં જુદાં પાત્રોના જાતીય આવેગોને સમાંતરે જ આલેખતા લેખકે, યોગ્ય પ્રિયતમના કે પિતાના પ્રેમથી વંચિત યુવતીઓની ઝંખના વેગ અને તીવ્રતાથી દર્શાવી છે.

વૃદ્ધોની વેદનાને આલેખતી બે વાર્તાઓ - 'પિંજરું' અને 'અકબંધ ?' -માંની પ્રથમ ચીલાચાલુ કથાનક ને સ્પષ્ટ સંવાદોને કારણે ખાસ ધ્યાન ખેંચતી નથી, પણ બીજામાં અનેક આશા-અરમાનોથી ઊભું કરેલું ઘર પોતાના જ સ્વજનોના દૂર જવાને કારણે તૂટતું અનુભવતા વૃદ્ધ રમણલાલના ચિત્તભ્રમની સ્થિતિ અસરકારક રીતે ઝિલાઈ છે.

'કાંટો'માં નાની વયે પુરુષની શરીરભૂખનો ભોગ બનેલી ભલીના કિશોરમનમાં ઘર કરી ચૂકેલા પુરુષના વરવા રૂપની વિકૃત છાપ કાંટાની માફક ખૂંચતી દર્શાવતા લેખકે તેની વિરુદ્ધે તેની જ ગાઢ સખી સવિતાની શરીર-ભૂખની તીવ્રતાને બેહદપણે આલેખી છે. તો, 'વિનિયાની ઉં તો વઉ'માં પુખ્ત એવી કુશલીનું કિશોર વયના વિનિયા પ્રતિનું સહજાકર્ષણ લાક્ષણિક ઢબે, સ્થાનિક બોલીના તમામ લય-લહેકા સહિત આલેખાયું છે. 'કૌતુક' માત્ર કૌતુક બનીને રહી જતી, પરામનોવાસ્તવવાદી વાર્તા છે. તો 'કંપ' શોષિત મહિલાની વેદનાને ધરતીકંપમાં દટાયેલી પીડિત વ્યક્તિના પ્રતીકાત્મક આલેખન દ્વારા અધ્યાહાર રહીને પણ સૂચક રીતે પ્રગટાવી આપે છે.

પ્રારંભે ઉલ્લેખેલી પાંચ વાર્તાઓને સંગ્રહની ઉત્તમ વાર્તાઓમાં મૂકી શકાય. તો પછીની ચારને બીજા ક્રમે મૂકી શકો. બાકીની વાર્તાઓમાં સર્જકતા ઝાંખીપાંખી જણાય છે.

પ્રફુલ્લ દેસાઈની વાર્તાઓમાં આવતો આસપાસનો પરિવેશ જ્યાં રચનાવિશેષરૂપે આલેખાયો છે ત્યાં કલા સિદ્ધ થતી અનુભવાય છે. એમાં આલેખાયેલું સાંકેતિક પરિવેશનિર્માણ પરિસ્થિતિનું દશ્યાત્મક નિરૂપણ કરી, પાત્રના મનોગતને ખોલી આપે છે. તો, તળપદ બોલીનાં વૈવિધ્ય અને લઢણો એમની વાર્તાનું બીજું આકર્ષક અંગ છે.

પાત્રનિરૂપણમાં લેખકને આદર્શનું વળગણ નથી.

પાત્રોને યથાતથ આલેખતા લેખક માનવ-સ્વભાવની ખામીઓ ને ખૂબીઓને તાદૃશ કરી આપે છે. પાત્રોના શારીરિક આલેખની સહજતાને લેખક વક્તા અને પરાકાષ્ઠા સમેત આલેખે છે. સામાજિક નૈતિકતાના પ્રશ્નનો અહીં છેદ ઊડી જાય છે.

ઘણી વાર્તાઓ અહીં કહેવાતી નથી, સૂચવાય છે. પ્રસંગોનું સીધું જ બયાન નહીં, છૂટક-ત્રુટક સૂચનાત્મક આલેખન દ્વારા બધું જ સ્પષ્ટ ન કહી દેવાનું વાર્તાકલાનું લક્ષણ ત્યાં મૂર્ત થયું છે. જોકે, ક્યાંક આવી અટપટી રચનારીતિ વાર્તાને થોડી વધુ પેચીદી બનાવે છે. ખાસ તો, ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’, ‘કૌતુક’, ‘કંપ’માં સામાન્ય વાચકને પ્રત્યાયનની સમસ્યા ઊભી થાય. અલબત્ત, સરલીકરણની સમસ્યા ‘વાર્તા’ માટે ગૌણ પ્રશ્ન છે. સવાલ એ છે કે વસ્તુનું વાર્તામાં રૂપાંતરણ કરવામાં સર્જક-પુરુષાર્થ કેટલો ખપમાં લાગ્યો છે. અહીં આવો સર્જક-પુરુષાર્થ પ્રારંભે ઉલ્લેખેલી પાંચેક વાર્તાઓમાં જરૂર દેખાય – એ જોતાં ભવિષ્યમાં આ સર્જક પાસેથી હજુ વધુ સફળ વાર્તાઓ મળવાની અપેક્ષા જરૂર રહે.

– ગુણવંત વ્યાસ

r

માતૃ-પ્રદક્ષિણા – સંપા. દીપક મહેતા

ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫ રે. ૧૯૮, રૂ. ૧૨૦

વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ખ્યાત વ્યક્તિઓએ પોતાની માતાને ભાવપૂર્વક યાદ કરતાં લખેલા લેખો ‘માતૃવંદના’ શીર્ષક હેઠળ ઈ. ૧૯૮૩થી ૧૯૯૭ દરમ્યાન પાંચ ભાગમાં પ્રગટ થયા હતા. દીપક મહેતાએ એમાંથી ૩૧ લેખો પસંદ કરીને ‘માતૃપ્રદક્ષિણા’ શીર્ષક હેઠળ સંકલિત કર્યાં છે. આ પુસ્તકમાં માતા વિશે લખાયેલાં સ્વતંત્ર લખાણો તેમજ અન્ય લખાણોમાંથી લીધેલા અંશો – એમ બંને પ્રકારના લેખો છે.

સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો રેખાચિત્ર, સંસ્મરણો અને નિબંધો – એ ત્રણે સ્વરૂપમાં આ લેખો મળે છે. અશ્વિની ભટ્ટનો લેખ ‘મા, મારી મા’ સંસ્મરણોરૂપે, ઉમાશંકર જોશીનો ‘બા’ રેખાચિત્ર સ્વરૂપે અને સુરેશ દલાલનો લેખ ‘માતાનું ઋણ’ નિબંધ સ્વરૂપે રજૂ થાય છે.

તો ચંદ્રકાન્ત શાહનો લેખ, ‘મારી કેટલી બધી માઓ’ (એમની જ શૈલીમાં કહું તો –) એમના જીવનમાં માના શિલ્પસમેન્ટ આર્ટિસ્ટ તરીકે રોલ ભજવનાર કલાકારોનો એક રેપિડ ફાસ્ટ રિવ્યૂ છે. ‘તો હું લાડુ જ બોટું...’માં, માતૃપ્રેમની અબળખામાં બાળપણ અને કિશોરાવસ્થાને ધખાવનાર જોસેફ મેકવાનના આકરા ને આકળા બાળપણનું ઘેરું નિરૂપણ છે. ‘દીવામાના ઓરતા આવશે’ (નીરવ પટેલ)માં ભૂતકાળની ભૂલોના ઊંડા પશ્ચાત્તાપનો સૂર તીવ્રતર બન્યો છે. નિપાતો ને કેવળપ્રયોગીઓના જવલ્લે જ ઉપયોગવાળો, સીધી-સાદી, સરળ ભાષા, ટૂંકાં-વિધાનવાક્યોમાં લખાયેલો અને મધુ રાયનું નામ પડતાં જ કંઈક વિશિષ્ટ મળશે-ની ધારણાને સાચી ઠેરવતો – ‘બાનું નામ વીજ્યાબેન છે’ નિબંધ એની ભાષા શૈલી, ઉચ્ચારોને અનુસરતી લિપિ-જોડણી-વાક્યરચનાને કારણે વિશિષ્ટ બન્યો છે. એમાં સહજતા, સ્વાભાવિકતા છે; લાગણીવશતા કે વિવશતા નથી.

આ લેખોમાં તત્કાલીન સમાજનું ચિત્ર આવું રચાય છે – પુરુષપ્રધાન સમાજ, સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા. ઘરમાં સાસુ, નણંદનું વર્ચસ્વ ખરું જ, વળી ભાઈબહેનો વચ્ચે મોટે ભાગે સુમેળ ક્વચિત્ ખટરાગ, બહોળો કુટુંબ-કબીલો, વસ્તાર, કારભાર, સ્ત્રીઓનું ભણતર નહિવત્. તરલા મહેતા ‘મારી બા’માં નોંધે છે કે એમનાં બાને એમના સસરાજીએ ભણાવેલાં – એ પણ પૂરેપૂરો પડદો પાળીને. સ્ત્રીઓ આપબળે વાંચતાં-લખતાં શીખેલી. પ્રભાતિયાં, શ્લોકો, સ્તોત્રો, ગીતા, લોકગીતો, જોડકણાં વગેરે કંઠસ્થ રહેતાં. હિસાબોમાં પણ સૂઝ અને ચોકસાઈ રહેતાં. નાની વયમાં લગ્ન, આણાં અને ઘરસંસાર શરૂ થઈ જતો. મહેમાનોની અવરજવર વધુ રહેતી અને આગતાસ્વાગતામાં પણ મણા ન રહેતી. સ્ત્રીઓ ધાર્મિક હતી. નાત-જાતના જડ વાડાઓમાંથી બહાર નીકળેલી અથવા નીકળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. ઘરનાં દરેક સભ્ય, નોકરચાકર કે ઢોરઢાંખર સુધ્યાંની પૂરતી દરકાર લેતી. સંયુક્ત કુટુંબના કારભારમાંથી બચેલો સમય બાળકો પાછળ ખર્ચતી. તક મળે અને સમય મળે ત્યારે નવું નવું શીખવાની ધગશવાળી, પ્રગતિની ખેવના સેવનારી હતી. નિઃસ્વાર્થ, પ્રામાણિક, સંસ્કારી, ઉદમી એવી આ સ્ત્રીઓએ સામાજિક, આર્થિક કે શારીરિક મુશ્કેલીઓના સમયે

કાળી કાળી વાદળીઓ આ કેવી વરસી ગઈ !
ઝરણાંઓ સૌ એક થયાં ને નદી હસતી થઈ !

ગિજુભાઈ બધેકા, ગિરીશ ગણાત્રા, રમણલાલ શાહ, ત્રિભુવન વ્યાસ, રક્ષા દવે, દિનેશ ત્રિવેદી, રમેશ પારેખ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, જયંત શુક્લ, આઈ. કે. વીજળીવાળા વગેરે... અનેક બાળસાહિત્યકારોનો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને જરૂર જણાઈ ત્યાં તેમની કૃતિઓમાંથી અવતરણો ટાંક્યાં છે. એ એમની વિષય પ્રત્યેની નિસબતને અને બહોળા વાચનવ્યાપને દર્શાવે છે. વાર્તા, કાવ્યપંક્તિઓ, જોડકણાં, ઉખાણાં, નાટિકા વગેરેના અંશો દ્વારા લેખને વિગતસભર બનાવ્યો છે. શિક્ષકો, માતા-પિતા, વગેરેને યોગ્ય માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શકે એવી આ પુસ્તિકા છે.

પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં મુકાયેલી બાલસાહિત્યનાં (ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા) પુરસ્કૃત પુસ્તકોની યાદી, એ આ પુસ્તકનું જમાપાસું છે.

આજે જ્યારે મનોરંજનનાં સાધનો તરીકે ટી.વી., ફિલ્મ, કમ્પ્યુટર, ઇન્ટરનેટ જેવાં માધ્યમોનો વપરાશ બાળકોમાં વધ્યો છે અને વધતો રહ્યો છે ત્યારે, બાલસાહિત્યની આવી જિંકર અને ફિકર એ સર્વાંગી, સુઘડ અને સુસંસ્કારી બાલઉછેરની તાતી જરૂરિયાતરૂપ ગણાશે.

– ઉર્વી તેવાર

r

બોન્સાઈ (વામનવૃક્ષ) : બાલકૃષ્ણ જોશી, પ્રયોજક ઈશ્વર કૃષિકાર

ડ્રી લવર્સ એજ્યુકેશન એન્ડ રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન, વડોદરા, ૨૦૦૪.
૩. ૭૨, ૩. ૫૦

વનસ્પતિવિજ્ઞાન અને કૃષિવિજ્ઞાન જેવા વિષયો પર ગુજરાતી ભાષામાં તેની ઝીણી ઝીણી વિગતો વણી લેતાં ઘણાં પુસ્તકો મળી આવશે પણ ઉદ્યાનકળા વિશેની સ્પષ્ટ, બધી વિગતોને ટૂંકમાં સમાવી લેતી માહિતીવાળાં ઘણાં ઓછાં પુસ્તકો હાથવગાં થયેલાં છે.

‘બોન્સાઈ’ નામની આ પુસ્તિકામાં એના લેખક ડૉ. બાલકૃષ્ણ જોષી તથા પ્રયોજક ઈશ્વર કૃષિકારે ઉદ્યાનકળામાં બોન્સાઈનું મહત્ત્વનું સ્થાન બતાવીને તેના વિશેની ખૂબજ ઝીણવટભરી માહિતી પૂરી પાડી છે. એમના મતે બોન્સાઈ ખૂબજ ધીરજ તથા માવજત માંગી લે તેવી એક કળા પણ છે. કારણ કે એક મોટા વૃક્ષની આબેહૂબ નાની સંપૂર્ણ આવૃત્તિને પરિપક્વ થતાં ઘણાં વર્ષો નીકળી જતાં હોય છે.

આ પુસ્તકમાં બોન્સાઈકળામાં ઉપયોગી પરિભાષાનું ખૂબજ સરળ ભાષામાં નિરૂપણ કરેલું છે તથા બોન્સાઈની શરૂઆત ક્યાંથી કરવી, તથા તેના માટે કેવી માટી તથા કૂંડાં ઉપયોગી થાય એની વિગતવાર છણાવટ કરેલી છે.

ઉપરાંત બોન્સાઈના ઉછેરની શૈલીઓ, વૃક્ષને આકાર આપવાની કળા, ખાતરના અલગ અલગ વૃક્ષને અનુરૂપ પ્રકારો વગેરે અગત્યની રસપ્રદ માહિતી પણ આ પુસ્તક પૂરી પાડે છે.

વૃક્ષને તો આપણે સૌ જાણીએ છીએ પણ તેના દરેક ભાગ એટલે કે પર્ણ, પ્રકાંડ, મૂળ વગેરેનો મહિમા સમજાવીને વૃક્ષો અંગેની કેટલીક વૈજ્ઞાનિક વિગતોની પણ આ પુસ્તકમાં સરસ, સરળ ચર્ચા છે.

સમજૂતી સાથે, તે તે પાના પર ચિત્રો તથા રેખાંકનો આપેલાં છે તેમજ મુખપૃષ્ઠ પર તથા અંદર પણ એક આર્ટ પ્લેટમાં બોન્સાઈ વૃક્ષોના લગભગ પંદરેક જેટલા આકર્ષક ફોટોગ્રાફ્સ મૂક્યા છે. એ પણ આ પુસ્તકની ગુણવત્તામાં વધારો કરે છે. તથા તમારા બગીચાને અનુરૂપ કેવાં બોન્સાઈ વૃક્ષો કરવાં જોઈએ, એ પણ પુસ્તકમાં ટાંકવામાં આવ્યું છે. શાસ્ત્રીય સરળ સમજૂતી, ચિત્રો, ફોટોગ્રાફ્સ વગેરે દ્વારા આયોજિત કરાયેલું આ પુસ્તક વૃક્ષઉછેરમાં રસ લેનાર માટે આકર્ષક બની રહે તેવું છે. આવાં વૃક્ષોને તથા વિજ્ઞાનને લગતાં ઓછી અટપટી ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોની ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી જ જરૂર છે.

– રૂપલ સોની

जुदा जुदा संदर्भोथी अंधाता पुद्गलो

‘उपटेवा रंगोथी रिसायेवी र्भोतो’ – विपाशा. साहित्य अकादमी, न्यू दिल्ली, २००४

मूंगो, बडेरो, लूवो, लंगडो, हूँडो, बांडो, आंधणो, रतांधणो, काणो, टाखियो, बांडो, बोडो, दांतरो, यीबो, भूंधो, गांडो, डीजडो, बोबडो, तोतडो, बाटको, लंबुस, कोढियो, काणियो – आ अने आवी केटलीये डीनतावायक संज्ञाओ आपणो भाषामां तेमज अन्य भाषाओमां घर करीने रडेली छे. आनी पाछण पेढीओथी गंढायेवी सामाजिक ग्रंथि पडेवी छे. आ ग्रंथि पाछण शरीरना साधारणपण (Normalcy)नो ज्याल काम करी रह्यो छे. आ ज्यालने कारणे विकलांगोने अत्यार सुधी जे प्रकारे जोवामां आव्या छे, जे प्रकारे अमनी साथे दुर्व्यवहार करवामां आव्यो छे, जे प्रकारे अमनी उपेक्षा करवामां आवी छे, अनी सामे अमना अधिकारोने मागतो अवाज पण उवे बहार आवी रह्यो छे. अमेरिकामां तो विकलांगो अंगेनो योक्कस कायदो, अमने अंगेनी योक्कस सगवडो विकस्यां छे अने अमना तरङ्ग जोवानो तेमज अमना प्रति वर्तवानो अभिगम बढलायो छे. विकलांगो, पडेवां जे अशक्त (disable) कडेवाता, ते उवे जुदी रीते सशक्त (differently able) तरीके जोवावा लाग्या छे.

झेईउ कडे छे तेवी शिशुवयना पूर्वसंस्कारमां दढ रीते जडायेवी विभाजनवृत्ति (जर्मन : Spaltang, अंग्रेज : Splitting)ने कारणे सशक्त/अशक्त; सकलांग/विकलांग; साधारण शरीर/असाधारण शरीर; कल्यागरुं शरीर/अ-कल्यागरुं शरीर जेवां दन्दो डयातीमां रखां छे. अनुआधुनिकतावादे नारीवाद, दलितवाद, सजातीयवाद, अनुसंस्थानवाद, अश्वेत साहित्य – जेवा उपेक्षित वर्गोने लघुवृत्तान्तोनी विभावना डेकण सतर्क कर्यां छे अमां विकलांगवर्ग पण पोताना अधिकार माटे राजकीय जुंभेश साथे सक्रिय थयो छे; अने अे वर्गने लईने कलानुभव पक्षे अने अंगेनी सिद्धांतवियारणओ पण उिबी थई रडी छे.

आवी जागतिक परिस्थिति वय्ये गुजराती साहित्यमां विपाशानो ‘उपटेवा रंगोथी रिसायेवी र्भोतो’ (२००४) काव्यसंग्रह बहार आव्यो छे. सेरेब्रल पाव्सीथी

शरीरनुं स्वैच्छिक डलनयलन मडंशे गुमावी बेठेली व्यक्तिनी येतनानो संघर्ष अडीं भाषामां काव्यरूपे अवतरवा मथ्यो छे. आनी व्यवस्थित रीते तपास करवी जरूरी छे अने आवी तपासनी भूमिकाने सधियारो आपवा अमेरिकी विवेचक लेनार्ड डेविस (Lennard Davis)नी विकलांग-मीमांसा(Disable studies)नो निष्कर्षो पण जपमां लई शकाय.

लेनार्ड डेविस यडूटी अधिर मातापितानुं संतान छे. साथे साथे अेडवर्ड सैदनो संगी अने रोवां बाथर्नो अब्यासी छे. पोताना अंगत अनुभवने अने सांप्रत सैद्धान्तिक तालीमने संयोजित करीने शिकागोमां युलिनोई युनिवर्सिटीना अंग्रेज विभागना अध्यक्ष रह्ये रह्ये डेविसे विकलांगमीमांसा(Disable studies)ने अग्रेसर करी छे.

डेविसे शरीरना मूल्यने केन्द्रमां मूकी पडेवां तो अेनो ऐतिहासिक परिचय कराय्यो छे. अताव्युं छे के ग्रीक परिपाटीमां तो आदर्श शरीरनी कल्पना डती अने माटे वास्तवमां अंधां शरीरोने उिषां के ओछां मानवामां आवतां डतां परंतु अढारमी सदीमां औद्योगिक क्रांति थया पछी ‘कामदार’ तरीके धोरणसरनुं शरीर जोईअे अने अे साथे अेक साधारण शरीर(Normalcy)नो ज्याल विकसित थयो. आ ज कारणे विकलांगोने ‘असाधारण’नुं लेबल लाग्युं, डेविस डोलीवूडने भेंथी लावीने कडे छे के डोलीवूडमां तो ‘आदर्श शरीर’ ज साधारण गणाय छे अकीनां अंधां आदर्शथी उितरतां गणाय छे. डेविसे अे पण अताव्युं के विकलांगोने जोवाना मापडंडो पण अलग अलग छे. आंजनी ओछपने कारणे पडेरातां यशमांनी सरभामाणीमां काननी ओछपमां धारण करातां यंत्रो विकलांगनी वधु मात्रामां जोवाय छे, तो स्तननी शस्त्रक्रियाथी स्त्रीडानि जोतो समाज पुरुषनी सुन्नतने पुरुषडानि तरीके जोतो नथी. उपरांत, विकलांगने जोतां साधारण व्यक्तिने थती लय अने अवगणनाना वृत्तिने समजाववा डेविसे पडेवां झेईडनी अने पछी जां लकांनी

સમજૂતીને ઉપયોગમાં લીધી છે.

ફોઈડનું માનવું છે કે વિકલાંગ શરીર આપણા આખા શરીર સાથેનો ઘરોબો ભાંગી નાંખે છે. આપણી ઘર જેવી નિરાંત છીનવી લે છે. એટલે કે વિકલાંગનું શરીર અપરિચિતતા ઊભી કરી પરિચિતતાને ઝૂંટવી લે છે. આથી જ કપાયેલું માથું, કપાયેલા હાથપગ, કપાયેલાં અંગો ભય ઉત્પન્ન કરે છે. ફોઈડે આને માટે ‘અ-ઘરેલુ’ (જર્મન : ‘unheimlich અંગ્રેજી unhomely) સંજ્ઞા વાપરે છે. લકાં ફોઈડના વિચારને આગળ વધારે છે અને ભયની ગ્રંથિને વધુ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. લકાં કહે છે કે શિશુવયના શરૂના સંસ્કારોમાં હાથપગ જ્યાં અંગોનો વિખંડિત શરીર (Fragmented body) રૂપે અનુભવ હોય છે. (જેને એ શિશુ પ્રતિરૂપ (imago) જેવી સંજ્ઞા આપે છે.) પરંતુ દર્પણ તબક્કે (mirror stage) દર્પણમાં જોતાં શિશુને પહેલીવાર આખા હોવાનો ભ્રમ મળે છે. અને આ ભ્રમ કદાચ એ જીવનભર ઓઢી રાખે છે. લકાંને મન સકલાંગતા (wholeness) એ આભાસી ઘટના છે. જ્યારે જ્યારે કોઈક વિકલાંગ કે વિખંડિત શરીર સામે આવે છે અને દમનના દબાવમાં ભ્રમનું કવચ ભાંગી જવાનો ભય ઊભો થાય છે ત્યારે ત્યારે વ્યક્તિ એની કલ્પનાથી પરિપૂર્તિ કરી લેતો હોય છે. ડેવિસ આ વાતને કલાવિવેચકના અનુભવ સાથે સાંકળે છે. કહે છે કે વાસ્તવમાં ટૂંકી સ્ત્રી ઘૂણા જન્માવે છે પરંતુ વિનસ-દ-મિલોની વિખંડિત પ્રતિમા કલ્પનાથી થતી ક્ષતિપૂર્તિને કારણે કલાવિવેચકને આનંદ આપે છે. ડેવિસ કલ્પનાથી થતી ક્ષતિપૂર્તિને ભૂતિયાં અંગ (Phantom limbs) સાથે સરખાવે છે. ચિકિત્સાક્ષેત્રે અનુભવ છે કે હાથપગ કપાયા છતાં દર્દી ભૂતિયા હાથપગ હોવાનો અને ભ્રામક વેદના(Phantom pain)નો અનુભવ કરે છે. કલાવિવેચક બરાબર એ જ રીતે વિનસ-દ-મિલોની વિખંડિત પ્રતિમાને કલ્પનાથી (મનોવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં કહ્યું હોય તો Closerથી) અખંડિત કરીને ક્ષતિપૂર્તિ(Compensation) કરી લેતો હોય છે, અને એ રીતે એના દશ્યક્ષેત્રમાં આવતા વિક્ષેપને નિવારતો હોય છે.

આનો અર્થ એ થયો કે શરીર સામાજિક રચના પણ છે. સમાજે સાધારણ શરીરને કેન્દ્રમાં મૂકી અન્ય શરીરોને હાંસિયામાં મૂક્યાં છે. આ સૌ હાંસિયામાં મુકાયેલાં વિકલાંગો અંગેના સમાજના ખ્યાલોને ડેવિસ બદલવા

ઇચ્છે છે; અને મનોવિશ્લેષણ, નારીવાદ સંસ્કૃતિમીમાંસા, શરીરમીમાંસા વગેરેની સહાયે વિકલાંગતા (crippledom)ની પુનર્વ્યાખ્યા કરી એની ઓળખ સ્થાપવા મથે છે.

ડેવિસની ચર્ચા કલાઓમાં નિરુપાતા વિકલાંગોના વિશ્લેષણને લક્ષ્ય કરે છે, તો સાથે સાથે, વિકલાંગો જગતને કઈ રીતે જુએ છે, જગત વિકલાંગોને કઈ રીતે જુએ છે, જગત વિકલાંગોને જે પ્રકારે જુએ છે એને વિકલાંગો કઈ રીતે જુએ છે, વિકલાંગ ચેતનાની કયા પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓ હોઈ શકે, જુદી જુદી વિકલાંગતાની જુદી જુદી પ્રતિક્રિયાઓ પણ હોઈ શકે – આ બધું જોવું પણ એટલું જ અગત્યનું બને છે. આનો સંદર્ભ વિપાશાના કાવ્યસંગ્રહ ‘ઊપટેલા રંગોથી રિસાયેલી ભીંતો’માં જરૂ છે.

એકબાજુ સેરેબ્રલ પાલ્સીને કારણે લગભગ અક્રિય અકલ્યાગરું શરીર અને બીજી બાજુ અત્યંત સક્રિય એવું મગજ – આ બે વચ્ચેના તુમુલ ઘર્ષણની ભૂમિકા આ સંગ્રહમાં પડી છે. આ સંગ્રહથી ગુજરાતી ભાષામાં વિકલાંગ ચેતનાની અત્યંત જુદી કવિતા પ્રવેશ પામી છે.

કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક પોતે જ એનું પ્રવેશદ્વાર બન્યું છે. એક તરફ ‘ઊપટેલા રંગો’ દ્વારા સૂચવાતી ચેતનાની વિવર્ણ અને એથી જ વિષણણ પરિસ્થિતિ તેમજ એની બીજી તરફ મુકાયેલી ‘રિસાયેલી ભીંતો’ દ્વારા સૂચવાતી પ્રતિક્રિયા – દુભાયેલી મનોવૃત્તિ – આ બે દ્વારા ક્ષીણચેતનાનું અવમાનિત જગત પ્રત્યક્ષ થાય છે. ‘ભીંતો’ મારફતે ગૂંચળાતી, મૂઝાતી, તરફડતી એક બંધ દુનિયામાં લઈ જવાનો સંકેત રચાય છે. રચનાઓ સાથે મુકાયેલી કવિની પોતાની નોંધો પણ ડોકાબારીઓનું કામ કરે છે. કહે છે : ‘જો કોઈ શરીર, કોઈ એક અમુક શરીર, બધાં શરીરથી અલગ એવું એક જુદું શરીર રિસાઈ જાય, પોતાની અલગતાને કારણે તો ત્યારે શું થાય એની આ કવિતા છે.’ અહીં ‘અલગતા’ સંજ્ઞા પોતાનો અન્યથી વિરુદ્ધ અને પોતાની પરિસ્થિતિગત વિશિષ્ટતા બંને એક સાથે સૂચવે છે. વિપાશાની તીવ્ર ચેતના એની ઐચ્છિકતાને ગાંઠે નહીં અને મગજના વિચારોને મોઢા સુધી પહોંચતાં મુંઝવણ થાય, એનો પ્રસ્તાવનામાં થતો ઉલ્લેખ જોઈએ :

‘વિચારો આવ્યા ત્યાં જ્યાં મોઢું હોય, હંમેશાં.

પણ બહાર નીકળવું

અઘરું લાગ્યું એ મોઢામાંથી

મોંએ પાછા ફેંક્યા, વારંવાર, એ તો અઘરું મોં, એમ જ કરે. ‘અઘરું મોં’ જેવા ઘનીભૂત કલ્પનમાં પ્રયત્ન અને નિષ્ફળતાની ક્રિયાનો એકસાથે દાબ છે. વિપાશાએ ક્યારેક પોતાની ઊંછળથી ચેતનાનો અવરોધ અને એની ગૂંચળામણ સરલ કલ્પનમાં મૂક્યાં છે પણ એમાં ઊંડાણ પડવાય છે :

આજે મારું મન ઉદાસ છે
જાણે કોઈએ દરિયાનાં મોજાં આડે પથ્થરની લાઈન મૂકી
એને રોક્યાં હોય (પૃ. ૧૧)

અહીં સુધી સરલ કલ્પન છે પણ આ કલ્પનને ઊંડાણ આપનાર છેલ્લી પંક્તિ છે : ‘દરિયાનાં મોજાંની જેમ ઉદાસ છું’ ચેતનાની છલાંગ સાગરને અંકે કરી લે છે. ક્યાંક કાવ્યની નાયિકાને વિકલાંગતાનો થાક નથી એટલો વિકલાંગોને જે રીતે જોવાય છે એનો થાક વિશેષ છે.

પણ એ વિચારથી
કે પોતે એક મોનાલિસાના પૂતળાની જેમ પ્રદર્શિત થાય છે
એને આજુબાજુ કામ કરતાં લોકોથી ઘણો વધારે થાક
લાગે છે (પૃ. ૧૨)

‘મોનાલિસા’ ‘પૂતળા’ ‘પ્રદર્શિત’ જેવા સંદર્ભોમાંથી વ્યક્ત વકવેદના અર્થગર્ભિત છે. તો, આ રીતે ‘પ્રદર્શિત’ વસ્તુની જેમ જોઈ રહેતા જગત સામેનો રોષ પણ તીવ્રપણે વિપાશામાં પ્રગટ્યો છે. કહે છે :

મગજ બેઠું એકલા, રિસાયેલા
શરીર પાસે
જન્માવવા રાક્ષસો, ચહેરા વગરના
પીંજે છે લોકોનાં મોં (પૃ. ૧૭)

‘પીંજે છે’ ક્રિયાપદ દ્વારા અન્યને નહીંવત્ કે ચહેરા વગરના કરી દેતો આકોશ એની પોતાની રીતે આસ્વાદ્ય છે; તો જાત સાથે લડી લડીને હારી જતી, અલોપ થઈ જવા ઇચ્છતી વિકલાંગચેતનાનું આવિષ્કરણ પણ થયું છે.

શરીરે એને અધમૂવી કરી મારી નાખી (પૃ. ૧૮)

પણ વિપાશાએ આવું ‘પલાયન’ નાટ્યાત્મક રીતે અને જાણે કે અન્યજનની પાત્રોક્તિ રૂપે અંતર રાખીને તટસ્થપણે પણ કર્યું છે. આ તટસ્થતા વધુ વેધક બની છે. એક રચનામાં પાત્રને ઊંછળતાં ફૂદતાં બાળકોને જોઈને

રમવાનું મન થતાં જોડાય છે, પણ પછી –

એના
શિશુપણાના વહાણમાંથી
વૃદ્ધપણાની હોડીમાં બેસીને
અંધારામાં અલોપ થઈ ગયો. (પૃ. ૨૨)

ખૂટેલી અને કંટાળેલી જિજ્ઞાસા અહીં કઈ રીતે શિશુપણાથી વૃદ્ધપણા સુધીનો સમયસંક્ષેપ (Time Condensation) કરે છે એ જોવું મહત્વનું બને છે. આવી જ પાત્રોક્તિ અન્ય રચનામાં છે. એમાં ‘એ’ અને ‘અપંગ’ને વિપાશા જુદા કરે છે અને પછી હાથમાં હાથ ભેરવીને દુનિયા ફેંદવા નીકળે છે. શું થાય છે ? :

એકવાર
ઘણીબધી
ના થોડી આંખે આ જોયું
એ આંખોથી ઘૂંટણિયાં ઉપરનો લાલ ગરમ રંગ
ના ખમાયો
અને એ આંખોએ એ બંનેને પકડવા
અપંગતા મોકલી,
અને એ બંને અલોપ થઈ ગયા.

અહીં સામેથી આવતી અપંગતા દ્વારા સહ-અનુભૂતિ અને અન્તઃક્ષેપ (empathy)નું સૂચન છે.

આ ઉપરાંત ‘આડીઅવળી એક ડાળીમાં ભરાઈ ગયેલા તડકાઓ’ ‘મનના એક ખાંચરામાં કચકચ કર્યા કરતો અજંબો’ ‘ગુલાબની મીઠી સુગંધમાંથી આવતી લોહીની મોળી સુગંધ’ જેવી તાજાં કલ્પનોથી યુક્ત પંક્તિઓ અહીં છે, તો વિકલાંગની વ્યથા સાથે એના પુરુષાર્થને ઘનીભૂત કાવ્યરૂપ આપતી અંતિમ રચના પણ છે :

મેં મારા નખ વડે
મારી નસોમાંથી જીવનને ઊતરડી નાખ્યું
અને એમાં ભરી દીધો બરફ
હવે
હું સૂરજને થીજાવતી ચાલી નીકળી
મારી પાછળ અંધકાર કોતરતી...

ગુજરાતી ભાષામાં વિપાશાનો કાવ્યસંગ્રહ જુદી સામગ્રી અને જુદા સંદર્ભોથી બંધાતાં પુદ્ગલોને કારણે પોતાનું અલગ સ્થાન રચે છે.

પ્રિય રમણભાઈ,
 'પ્રત્યક્ષ'નો એપ્રિલ-જૂન ૨૦૦૬નો અંક મળ્યો.
 'બાળસાહિત્ય ચિકિત્સાની આવશ્યકતા' - એ તમારો સંપાદકીય લેખ ખૂબ આવશ્યક અને સમયસરનો લાગ્યો. નાનાં-નવાં-મોટાં બધાં સામયિકોમાં બાળકો માટેનાં વાર્તાઓ - કાવ્યો - લેખો - જીવનકથાઓ વગેરે પ્રગટ થતાં રહે છે. વળી છાપાંઓની પૂર્તિઓ દ્વારા પણ બાળસાહિત્ય પીરસાતું રહે છે... એમાં એવું જોવા મળે છે કે આ બધું બાળકોમાં કોઈ પ્રકારનો નવોન્મેષ કે તેમનામાં આનંદકણ જગાડે એવું નથી. તમે કહો છો તેવું 'લથડતા લયવાળાં, ઢંગધડા વિનાના કથાસંકલન અને કલ્પનાના વિત્ત વિનાનાં...' એવું જ વધારે પરખાય છે. એનું મુખ્ય કારણ એ હોઈ શકે કે જે-તે સામયિકના તંત્રી-સંપાદક પાસે બાલસૃષ્ટિ - બાલકલ્પના - બાલમાનસ વિશેનો કોઈ અછડતોય અભ્યાસ ન હોઈ તેમનો ઝોક ઉપદેશાત્મક બાળસાહિત્ય તરફનો વિશેષ રહે છે. બાળકોને કૃતિમાંથી જે આનંદ મળવો જોઈએ તે ગૌણ બની જાય છે. વળી બાળકો વિશે લખતા લેખકો-કવિઓ પાસે પરંપરાથી ચાલી આવતી માન્યતાઓ - રૂઢિઓ - વાતોને યેનકેન પ્રકારેણ વાર્તામાં મઢી લેવાનું મનોવલણ અવરોધક બને છે. પરિણામે બાળસાહિત્ય એકવેરિયમમાં હરતીફરતી માછલીઓ જેમ જ રહે છે ! આમાંથી ઊગરવા તમે વાપરેલો શબ્દ 'ચિકિત્સક અભિગમ' જાગૃત લેખકોએ અપનાવવો જોઈએ એવું મને લાગે છે. સુંદર દિશાસૂચન માટે તમોને અભિનંદન.

બીજી વાત. શ્રી યશવંત મહેતા એક સજાગ અને નિર્ભીક બાલસાહિત્યકાર છે. 'બાલસાહિત્ય અકાદમી' માટે બધું જ કરી છૂટવાની એમની તત્પરતા એક દિવસ રંગ લાવશે. બાલસાહિત્યના અંગે જે જે કંઈ વિધાયક કામો કરવાનાં હોય તેમાં તેઓ કદી પાછી પાની કરતા નથી. બાળકોને માટે શું નવું આપી શકાય... બાળકોને આનંદ પડે એવું સાહિત્ય શી રીતે નિપજાવી શકાય તેની વાતો તેમના મુખેથી 'બાલસાહિત્ય અકાદમી'ના નેજા નીચે થતાં સંમેલનોમાં મેં સાંભળી છે. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં તેથી તો બાળસાહિત્યને પણ એક વિષય તરીકે સમાવવાની તેમની મનોવાંછના છે. તમે એમનો પત્ર છાપ્યો એ માટે અભિનંદન. પત્રને અંતે 'યશવંત મહેતા'ને બદલે 'યશવંત પંડ્યા' ભૂલથી છપાયું છે એ પેલા બાળનાટ્યકારના નામની ગુંજ હશે... એમ માનું છું.^k

શ્રી કનુભાઈ જાની અને કવિશ્રી સિતાંશુના પત્રોની માર્મિકતા કેવી તો અસરકારક છે !

અમદાવાદ, ૨૩-૭-૦૬

- યોસેફ મેક્વાન

* પત્ર જ સીધો કંપોઝમાં ગયેલો. છતાં કોઈ સરતચૂકથી નામનો એ ગોટાળો રહી ગયો. એ માટે દિલગીર છીએ. - સંપા.

r

પ્રિય રમણભાઈ,

કુશળ હશે. 'પ્રત્યક્ષ' અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન ૨૦૦૬માં મારા પુસ્તક 'નિતાંત'ના અવલોકન માટે આપનો તથા રશીદ મીરનો પ્રેમપૂર્વક આભારી છું.

પરંતુ અવલોકનમાં રહેલા એક વિગતદોષ તરફ હું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. અવલોકનકાર લખે છે "ફાઈલાતુન્ ફાઈલાતુન્ ફાઈલુન"ના વજનમાં રચાયેલા નીચેના શેરમાં બીજી પંક્તિનું વજન બદલાઈને 'ફાઈલાતુન્ મુસતફઈલુન્ મુસતફઈલુન્' થઈ ગયું છે.

કબરમાં પણ જખમ આપી જશે લોકો,

નજીકમાં ઝાડને વાવી જશે લોકો.

મારે જણાવવાનું કે મારા આ શેરમાં નીચે મુજબ વજન છે.

મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ : વજન

લગાગાગા લગાગાગા લગાગાગા : લગાત્મક રૂપ.

બંને પંક્તિઓનું વજન આ પ્રમાણે જ છે, એટલે કે અવલોકનકાર નોંધે છે એમ વજન બદલાઈ જવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો જ નથી. વળી આ શેરમાં ફાઈલાતુન્ (ગાલગાગા), ફાઈલુન (ગાલગા) કે મુસતફાઈલુન્ (ગાગાલગા) વજન અવલોકનાર કઈ રીતે સાબિત કરે છે તે પણ કોઈ રીતે માન્યામાં આવી શકતું નથી.

મુંબઈ, ૨૪-૭-૦૬

- સુરેશ ઝવેરી 'બેફિકર'

r

'બાલસાહિત્યની ચિકિત્સાની આવશ્યકતા - એ પ્રત્યક્ષીય વાંચ્યું. પણ પ્રશ્ન રહે છે - ચિકિત્સા કોની ? બાલસાહિત્ય નિમિત્તે મળતી વાચનસામગ્રીની કે બાલસાહિત્યના મહત્વનું પ્રતિપાદન કરતી વિચારણાઓની ? સાહિત્ય જો એક કલા હોય અને તેમાં બાલસાહિત્ય એવું વિચારણીય - ભાવનગત તત્ત્વ હોય તો બાલ-ચિત્રકલા, બાલરથાપત્યકલા, બાલ-સંગીતકલા અને બાલશિલ્પકલા કેમ નહીં ?

આ સાહિત્ય એ કલાના અર્થમાં ન હોઈ શકે કારણ સર્જકપ્રતિભાને પામવા ભાવયિત્રી પ્રતિભા આવશ્યક છે. એ નિમિત્તે મળતી સામગ્રીને સાહિત્યનો દરજ્જો આપવામાં ઉતાવળ છે. કારણ બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ રસવૃત્તિમાં પરિવર્તન નથી પામતી.

આ સામગ્રીને એવી જ ગણવી જોઈએ કે જેમ શેરબજારના સાહિત્યની સામગ્રી.

બીજું, જો બાલસાહિત્ય એ આવશ્યક હોય તો પૂર્વ(સંસ્કૃત સાહિત્ય) અને પશ્ચિમ (ગ્રીક સાહિત્ય)ની પરંપરામાંના વિચારકોએ તેનો કેમ ઉલ્લેખ નથી કર્યો ?

આવી વાત થાય એટલે સંસ્કૃતના ગ્રંથ મૂર્ખ બાલરાજકુમારોને ચતુર બનાવતા પંચતંત્રની દુહાઈ અપાય છે. પરંતુ તે ખરેખર બાલસાહિત્ય છે ?

બીજી એક દલીલ એવી પણ પેશ કરાય છે કે, ટાગોર, ગિજુભાઈ બધેકા, દલપતરામ વગેરેએ આ બાલસાહિત્ય ગણાય તેવું આપ્યું છે. પરંતુ તેમાં પાયાની વાત કદાચ ઇરાદાપૂર્વક ભુલાવી દેવામાં આવે છે કે એ સામગ્રી બાય-પ્રોડક્ટ છે. મૂળમાં તો હોય વાચનમાળા, શાંતિનિકેતનની શિક્ષણપ્રક્રિયા કે ગિજુભાઈના શિક્ષણવિચાર-અંતર્ગત એ પેશ થતું હતું. ટૂંકમાં આજે આપણે જેને બાલસાહિત્યની સારી પરંપરા તરીકે ઓળખીએ છીએ તે શિક્ષણપ્રક્રિયાનું એક અંગ હતું; સ્વતંત્ર કલા-વિચાર નહીં. શિક્ષણની સામગ્રી તો અનેક વિષયની હોય. ફક્ત

ભાષા અને સાહિત્યગત જ થોડી હોય ?

ચાંદામામાથી રમકડું સુધીનાં સામયિકોમાં રહેલું વ્યાપારીકરણનું તત્ત્વ ઉવેખવાનું ભોળપણ કરીશું તો એ વ્યાપારીકરણ અર્થગત ચુંગાલથી શુદ્ધ કલા-વિચારને સાહિત્ય વિચારને કાળક્રમે ગળી જશે. અથવા નવા ભ્રમદાસ ઉત્પન્ન કરવામાં નિમિત્ત બનશે. તમે લખો છો પ્રત્યક્ષીય, પણ માણો છો સ્વપ્ન !! યુનિવર્સિટી પોતે જ જ્યાં ઉકરડો સાબિત થતી હોય ત્યાં વળી આ કચરો ઉમેરવો છે ?*

અત્યારે આટલું પૂરતું છે. પરંતુ સાહિત્યકારના સાચા સંઘર્ષને નિર્બળ બનાવવા, વિકર સેક્શન પરત્વે સંવેદનશીલતા પ્રગટાવવા નિમિત્તે સર્જાતા-કહેવાતા દલિત સાહિત્ય કે નારીવાદી સાહિત્ય વિશે ક્યારેક....!

પ્રસન્ન ?

જામજોધપુર, ૧૦-૮-૦૬

— મનોજ રાવલ

* મનોજભાઈ અ-રૂઢ રહીને વિચારે છે પરંતુ બાળસાહિત્યને નરી શિક્ષણસામગ્રી કહે છે ને બાળસાહિત્યના સર્જન-વિવેચનને ‘કચરો’ કહેવા સુધી જાય છે ત્યાં કેવળ તર્કદોષ જ નહીં, સમજદોષ પણ થાય છે. એમના મુદ્દાઓમાં ક્યાંક તથ્ય છે એટલે આ પત્ર પ્રગટ કર્યો છે પણ એમનાં અતિવ્યાપ્તિ અને સર્વસામાન્યીકરણ વિવાદાસ્પદ બની શકે એવાં છે. — સંપાદક.

સદ્ગત જયંત પંડ્યા (૯ ઓગસ્ટ ૦૬)

જયંતભાઈ ગયાના સમાચાર અચાનક કોઈએ ધક્કો માર્યો હોય એ રીતે આવ્યા. મન માનતું નહોતું એટલે એમનો છેલ્લો આવેલો પત્ર લઈને બેઠો. હજુ પણ એ આ રીતે શબ્દાક્ષર રૂપે તો રહેવાના જ છે. પણ મન વળી પાછું...

‘મેઘદૂત’ (અનુ.) નો મંદાકાન્તા, ‘ઇલિયડ’ (અનુ.)નો અનુષ્ટુપ, હજુ હમણાં એમણે મોકલેલી ‘આમ્રમંજરી’માંના વિવિધ છંદો; ‘સ્મરણો ભીનાં ભીનાં’નાં વ્યક્તિચિત્રો; ‘અક્ષરાયન’ ને ‘શબ્દવેધ’ના લેખો ને ‘નિરીક્ષક’માંનાં લખાણો; એક વાર સાથે (કદાચ લોકભારતી સણોસરા) જતા હતા ત્યારે — પ્રત્યક્ષ પરિચય બહુ ઓછો હતો ત્યારે તો — રસ્તે કાર ઊભી રખાવી, બહાર નીકળી, સિગારેટ સળગાવતા જયંતભાઈ ગમેલા, તે દૃશ્ય; — એમ બધું ઊપસે-વિરમે છે. પરિષદ-પ્રમુખની ચૂંટણીમાં ઊભા રહેલા એ પછી પરિચય વધેલો — એમનું નિષ્ઠાભરેલું પ્રયોજન ગમેલું. અંગ્રેજીના અધ્યાપક તરીકેની કવિ, ચરિત્રકાર, અનુવાદક, વિવેચક, વિચારક તરીકેની તો પાકી ઓળખ હતી જ — એ ઘૂંટાઈ.

‘સ્વામી સચ્ચિદાનંદ પુરસ્કાર’ આ સભાન-અભાન કશા દેખાડા વિનાના ખાદીધારી ને મરોડદાર અક્ષરોવાળા સશક્ત લેખક-વિચારકને શોભતો હતો.

અંજલિ સ્વીકારજો, જયંતભાઈ

શ્રદ્ધાંજલિ

- ▽ ૨૦૦૫ના વર્ષમાં (જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર દરમિયાન) ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં સાહિત્યવિષયક આસ્વાદ, અવલોકન, સમીક્ષા, લેખો, સિદ્ધાંતવિચાર, ચર્ચા, ઊહાપોહ અંગેનાં લખાણોને સ્વરૂપ-અનુસાર અને તે સ્વરૂપ-અંતર્ગત સમીક્ષા, આસ્વાદ, અભ્યાસલેખ એવા પેટાવિભાગ-અનુસાર, અકારાદિકમે ગોઠવીને આ સૂચિ કરી છે.
- ▽ આસ્વાદ અને સમીક્ષાઓની સૂચિ કૃતિનામના ક્રમે કરી છે - શીર્ષકનામ ને ત્યાં સમાવ્યું નથી. એ સિવાયનાં લખાણોની સૂચિ શીર્ષકનામથી કરી છે.
- ▽ ક્રમ આ મુજબ છે : કૃતિનામ / લેખશીર્ષક - (લેખક / અનુ. / સંપાદક નામ) - સમીક્ષક / આસ્વાદક / વિવેચક. સામયિકનામ, માસ, પૃષ્ઠ (-થી-)
- ▽ સમાવિષ્ટ સામયિકો (અકારાદિકમે) : અર્થાત્, એતદ્, ઉદ્દેશ, કવિ, કવિતા, કવિલોક, કંકાવટી, કુમાર, ખેવના, તથાપિ, તાદર્થ્ય, ધબક, નવનીતસમર્પણ, નાટક, પરબ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઈમેજ, વહી, વિ, શબ્દસૂચિ, સમીપે, હયાતી.
- ▽ ગયા અંકમાં 'નિબંધ' સ્વરૂપ સુધીની સૂચિ હતી. આ અંકમાં 'ચરિત્ર' અને એ પછીનાં સ્વરૂપો અંગે.

- સંપાદક

૬.૧ ચરિત્ર : સમીક્ષા

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ (નારાયણ દેસાઈ) - મનસુખ સલ્લા, શબ્દસૂચિ, નવે. ૧૯૦-૧૯૪

અબોલ બોલે છે જગદીશનાં જીવનસંભારણાં (જયંત કોઠારી) - સમીર ભટ્ટ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૨૮-૯

આ પણ તપ (દિલીપ રાણપુરા) - બિપિન આશર, શબ્દસૂચિ, જુલાઈ, ૬૯-૭૧

એચ. એમ. પટેલ (રમેશ ત્રિવેદી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૨

એવા હતા મનેખ (રાઘવજી માધડ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૩

ઈડલી, ઓર્કિડ અને હું (વિકલ વ્યંકટેશ કામત, અનુ. અરુણા જાડેજા) - સુરેશ મ. શાહ બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૨૪-૨૫

ઉપરા (લક્ષ્મણ માને, અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે) - સુરેશ મ. શાહ, પરબ, જુલાઈ, ૭૦-૭૨

- રાજેશ મકવાણા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૩૧-૩૪

કચ્છી કલાસંસ્કૃતિના વૈતાલિક : રામસિંહજી રાઠોડ (સં. જોરાવરસિંહ જાદવ) - દર્શના ધોળકિયા, ખેવના, સપ્ટે. ૫૫-૫૬

કુળકથાઓ (સ્વામી આનંદ) - જયન્ત મેઘાણી, શબ્દસૂચિ, નવે. ૬૮-૭૧

ખુલ્લી કિતાબ (અબ્દુલ સત્તાર એધી) - નરોત્તમ પલાણ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ ૨૧-૨૩

ઘડતર અને ચણતર (નાનાભાઈ ભટ્ટ) - મનસુખ સલ્લા, શબ્દસૂચિ, ઓક્ટો. ૬૨-૬૮

છબી (રત્નપ્રભાબહેન પરીખ) - રણજીત પટેલ, 'અનામી', ઉદ્દેશ, માર્ચ, ૨૯૩-૨૯૫

જીવનપંથ (ધૂમકેતુ) - નીતિન વડગામા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૨૪-૨૬

તખ્તાના તેજસ્વી તારલા (સં. ભીખુ કવિ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૂચિ, સપ્ટે. ૯૩

દાદાનો ડંગોરો લીધો (એમ. એફ. હુસેન, અનુ. જગદીપ સ્માર્ત) સિલાસ પટેલિયા, વિ. ફેબ્રુ. ૨૭-૨૮

દીવાદાંડીના તેજલિસોટા (ઇશ્વર પરમાર) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૂચિ, ઓક્ટો. ૮૧-૮૨

દુર્ગારામ ચરિત્ર (મહિપતરામ નીલકંઠ, સં. રમેશ શુક્લ) - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૬

ધરતીનાં અજવાળાં (ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૂચિ ડિસે. ૭૨

પાંડુરંગદાદા આઠવલે (ઉર્વા અર્ધવર્ચુ, સં. પ્રફુલ્લ રાવલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૨-૩૩

પ્રાચીન નારી રત્નો (ઉષા જોષી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૩૬

ભીંત ફાડીને ઊગ્યો પીપળો (વિકલ પંડ્યા) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૂચિ, જૂન ૮૯

મનેખ નાનું મન મોટું (પ્રફુલ્લ શાહ) - સુરેશ મ. શાહ, પરબ, સપ્ટે. ૭૮-૭૯

મરીઝ (એસ. એસ. રાહી) - ફિલીપ ક્લાર્ક, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૪
 મહાદેવભાઈની ડાયરી (મહાદેવભાઈ દેસાઈ) - જયન્ત પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૮-૧૧
 માનવતાના ભેરુ (ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ)
 - ગુણવંત વ્યાસ, કુમાર, જુલાઈ, ૪૮૫-૮૬
 - જયશ્રી જોષી, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩૦-૩૪
 માયાનગર (રજનીકુમાર પંડ્યા) - જયંત ઉમરેઠિયા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૫-૨૬
 મારું જીવન એ જ મારી વાણી (ખંડ : ૧થી ૪) - (નારાયણ દેસાઈ)
 - રમેશ ઓઝા, એતદ્, જાન્યુ.-માર્ચ ૫૨-૬૮
 - મધુસૂદન કાપડિયા, પરબ, એપ્રિલ ૫૭-૭૧
 મોહનલાલ પટેલ અધ્યયન ગ્રંથ (સં. મણિલાલ પ્રજાપતિ) - સોહન દવે, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ. ૨૯-૩૨
 રવીન્દ્ર પૂર્વચરિત (સં. ભોળાભાઈ પટેલ) - અનિલ શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૩૪-૩૮
 રૂપેરી પરદાના ચહેરાઓ (શિરીષ કણેકર, અનુ. જયા મહેતા) - હરીશ ખત્રી, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ ૭૦-૭૩
 રેતીમાં પગલાંની લિપિ (હસમુખ પટેલ 'શૂન્યમ') - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૪૭-૪૮
 ઋષિકથા (રમેશ આ. ઓઝા) - દર્શિની દાદાવાલા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૨૪-૨૬
 શતાયુર્વંદના (સં. પ્રફુલ્લ રાવલ, કિશોર મકવાણા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૩૦
 સત્યજિત રાય જીવન અને કલા (અભિજિત વ્યાસ) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૨૮-૨૯
 સમી સાંજે સર્જકની સંવેદના (ચંદુલાલ સેલારકા) - સંધ્યા ભટ્ટ, ઉદ્દેશ, નવે. ૧૨૭-૧૨૮
 સ્વયંસિદ્ધા (લતા હિરાણી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૩૫
 સોનગઢનો કળાધર - સુરેશ જોષી (સં. ગીતા નાયક) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૫૭-૫૮

૬.૨ ચરિત્ર : અભ્યાસ / પરિચય

અમૃતા શેરગિલ - ગિરીશ વીણીવોરા, નવનીત-સમર્પણ, જૂન ૯૫-૧૦૦
 અલ હર્ફફેલ્ટની કલા - અભિજિત વ્યાસ, નવનીત-સમર્પણ, ઓગસ્ટ, ૮૧-૮૬
 આર્થર મિલર - કુમાર, માર્ચ ૨૦૧-૨૦૨
 આર. કે. લક્ષ્મણ - સરોજ જોષી, નવનીત-સમર્પણ, ઓક્ટો. ૫૩

૫૮
 ઓગષ્ટે રોઈ - અભિજિત વ્યાસ, જાન્યુ. નવનીત સમર્પણ ૯૮-૧૦૪
 કે. કા. શાસ્ત્રી - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, જુલાઈ, ૪૮૪
 ગ્રીષ્મમાં મકરન્દનું ફળિયું - અનિલ જોષી, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૫૧-૫૬
 ઝૂંપાં પોલ સાર્ત્ર - ભરતકુમાર પ્રા. ઠાકર, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૫૧-૫૫
 ઝાક દેરિદા - અમૃત ખત્રી, પરબ, જાન્યુ., ૬૨-૫૫
 ઘોસ્તોધ્વસ્કી - નટવરસિંહ પરમાર, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૪૫-૫૩
 દુલા ભાયા કાગ - હસુ યાશ્નિક, કુમાર, જાન્યુ. ૪૬-૪૭
 પત્રરૂપે મકરન્દભાઈ - વિષ્ણુ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૫૪-૬૧
 પાબલો નેરુદા - મૂકેશ વૈદ્ય, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૫૦-૫૫
 - રમણીક અગ્રાવત, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૪૧-૪૪
 પિકાસો : એક નોંધ - જયદેવ શુક્લ, સમીપે, સાટે., ૯૬-૧૦૧
 પેટલીકરનાં રેખાચિત્રો - પ્રફુલ્લ રાવલ, વિ. ઓક્ટો. ૨૭-૨૮
 ભૂપેન ખખર સાથેની એ અંતિમ ક્ષણો - બિહારી બારભૈયા, કુમાર, મે, ૩૪૫-૩૪૬
 મકસીમ ગોર્કીની નજરે ચેખોવ - પન્ના ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, સાટે., ૫૮-૬૨
 મનહર મોદી - ચિનુ મોદી, ધબક, જૂન, ૩૬-૩૭
 મહાત્મા ફૂલે - કાંતિ માલસતર, હયાતી, માર્ચ-જૂન, ૭૦-૭૫
 માર્કન્ડ ભટ્ટ - જશવંત ઠાકર, પ્રાગજી ડોસા, મહેશ ચંપકલાલ, હસમુખ બારાડી, નાટક, જાન્યુ.-માર્ચ, ૨-૭
 મીરાં અને મહાત્મા - મંજુ ઝવેરી, ફાર્બસ ત્રૈમા, જુલાઈ-સાટે., ૧-૫
 મુકુન્દરાય પારાશર્ય- પંકજ જોષી, નવનીત-સમર્પણ, સાટે., ૭૨-૭૭
 મુલ્કરાજ આનંદ - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, ઓક્ટો. ૬૫૬-૬૬૦
 યુઝિન ઓ'નીલ - મહેન્દ્ર ન. પંડ્યા, કુમાર, નવે. ૮૩૯-૮૪૦
 લોહિયા અને ગાંધી - મંજુ ઝવેરી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧-૪
 વંચિતોના કવિ લેન્ગસ્ટન હેજેજ - પ્રા. દેવરાજ નંદા, અનુ. અભય પરમાર, હયાતી માર્ચ-જૂન, ૬૫-૬૯
 વ્હોલ્ટ સ્ચિટમેન - હર્ષલ શાહ, કવિ, ઓગસ્ટ, ૫-૭
 શામળદાસ ગાંધી - જયકુમાર શુક્લ, નવનીત-સમર્પણ, જૂન, ૧૧૧-૧૧૫
 સત્યના પ્રયોગો - મારી દષ્ટિએ - દષ્ટિ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૪૦-૪૫

- સ્વામી આનંદ - શરીફા વીજળીવાળા, ઉદ્દેશ, સપ્ટે. ૫૫-૬૪
 સારા ટેસ્ટેલ - પ્રદીપ પંડ્યા, તાદર્થ્ય, મે. ૪૫-૪૭
 સાંઈ મકરન્દનો પત્રવૈભવ - ગુણવંત શાહ, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૪૭-૪૮
 સોલ બેલો - સુરેશ શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૩-૨૪
 હેરોલ્ડ પિન્ડર
 - જયેશ ભોગાયતા - તથાપિ, સપ્ટે.-નવે. ૮૪-૮૬
 - ભરત દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૪૫-૪૮
 - ભરત મહેતા, સમીપે, ડિસે. ૧૦૮-૧૧૧
 - યોગેશ જોશી, પરબ, નવે. ૪-૬
 - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, ડિસે. ૮૨૨-૮૨૩

૭. ૧ પ્રવાસ : સમીક્ષા

- આ પણ, અમેરિકા છે દોસ્તો ! (બટુક વોરા) - સુવર્ણા, પરબ, ફેબ્રુ. ૫૮-૬૧
 એક પરિવાજકની નર્મદયાત્રા (કાલિદાસ ત્રિવેદી) - યશવંત કડીકર, તાદર્થ્ય, સપ્ટે. ૩૧-૩૨
 કૈલાસ સ્પર્શ (સરોજ પટેલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ઝ
 દેવો સદા સમીપે (પ્રીતિ સેનગુપ્તા) - દર્શના ધોળકિયા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૮૦-૮૨
 દેવોની ઘાટી (ભોળાભાઈ પટેલ) - પ્રવીણ દરજી, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૧૮૮-૧૮૯
 નૂરના કાફલા (પ્રીતિ સેનગુપ્તા) - દિનેશ દેસાઈ, પરબ, ઓક્ટો. ૭૦-૭૧
 સૌંદર્યની નદી નર્મદા (અમૃતલાલ વેગડ) - કંદર્પ ૨. દેસાઈ, પરબ, ફેબ્રુ., ૬૧-૬૫
 - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, માર્ચ, ૧૮૦-૧૮૧
 - હરિકૃષ્ણ પાઠક, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૨૪૭-૨૫૨
 હિમાલયને ખોળે (પ્રવીણ દરજી) - ભાવેશ જેઠવા, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ. ૩૩-૩૫

૮. ૧ બાળસાહિત્ય : સમીક્ષા

- એક મજાનો વાઘ (રમેશ ત્રિવેદી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૮
 ઓઈયાં ! ઓઈયાં ! ઓઈયાં ! (મયંક પટેલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૩
 યમત્કારિક વીંટી (દિલીપ રોય) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૭-૨૮

- ચૂં...ચૂં...મૂ...મૂ... મ્યાઈ...મ્યાઈ (વિરંચિ ત્રિવેદી) - ઉશનસુ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ ૩૮-૩૯
 છત્તુ અને ફત્તુ (સુલભા દેવપુરકર) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પરબ, જુલાઈ, ૭૩-૭૪
 છબછબિયાં (ચન્દ્રકાંત રાવ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૪૧
 નાના હતા ત્યારે (રમણલાલ વ્યાસ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૮૦
 બાળસાહિત્ય : વિચાર અને વિમર્શ (ઈશ્વર પરમાર)
 - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૪૧
 - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૧૪-૧૬
 બાળસાહિત્ય : સ્વરૂપ અને સર્જન (રતિલાલ નાયક)
 - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૧૨-૧૪
 બેની લડાઈમાં ચોથો ફાવે (ફિલીપ ક્લાર્ક) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૩-૩૪
 મખ્ખીચૂસ (ભગવત સુથાર) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ઝ
 મસ્તીખોર મનિયો (ઉષા ઉપાધ્યાય)
 - રમેશ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૬૧-૬૨
 - ઈશ્વર પરમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૩૫-૩૬
 રમણલાલ સોનીની શ્રેષ્ઠ બાલવાર્તાઓ (સં. રમણલાલ સોની) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૧૭-૨૦
 રૂપેરી વાળ (વિજય રાજ્યગુરુ)
 - નિવ્યા પટેલ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૨
 યશવંત કડીકર, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૩
 વરસાદ વરસ્યો પૈસાનો (હરીશ નાયક) - ઈશ્વર પરમાર, પરબ, માર્ચ, ૬૧-૬૩
 સમગ્ર બાળકવિતા (ભાગ ૧થી ૪) - (સુંદરમ્), ઈશ્વર પરમાર, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૭-૮
 સિંહનું પગલું (ભગવત સુથાર) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૮
 હલ્લો-ફલ્લો (હરિકૃષ્ણ પાઠક) - નિવ્યા પટેલ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૨૮

૮. ૨ બાળસાહિત્ય : અભ્યાસ

- બાળસાહિત્ય - જથ્થાબંધ ખરું પણ વજનદાર કેટલું ? - વિજય સેવક, વિ. નવે. ૨૧-૨૪
 સુંદરમ્ની રમણીય બાલકાવ્ય સૃષ્ટિ - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પરબ, માર્ચ, ૪૨-૪૮

૯.૧ હાસ્યસાહિત્ય : સમીક્ષા

- તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયાં (રતિલાલ બોરીસાગર) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૬૯-૭૦
- થાવું તો શિક્ષક થાવું (વિનોદ જાની) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૫૯-૬૦
- પહેલું સુખ તે માંદા પંડ્યા (વિનોદ ભટ્ટ)
- ધીરુ પરીખ, કુમાર, મે, ૩૪૩
 - નિવ્યા પટેલ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩૧-૩૨
- મંગળ-અમંગળ (વિનોદ ભટ્ટ)
- રતિલાલ બોરીસાગર, પરબ, માર્ચ, ૪૯-૫૨
- વંદે હાસ્યમ્ (પ્રદ્યુમ્ન જોષીપુરા)
- જયંત ઉમરેઠિયા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૨૬-૨૭
 - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૯-૪૦
- હસવું મરજિયાત છે (નલિની ગણાત્રા) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૮૮
- હળવે હાથે (મીનાક્ષી દીક્ષિત) - સુહાસ ઓઝા, ઉદ્દેશ, ડિસે. ૧૯૮-૨૦૦
- હાસ્યતિર્યકમ્ (હરબંસ પટેલ) - અજિત ઠાકોર, ખેવના, જૂન, ૩૬-૪૦
- હાસ્યયોગ (જનક નાયક) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૩૪-૩૫

૧૦.૧ લોકસાહિત્ય : સમીક્ષા

- અસ્મિતા અને અનુસંધાન (અંબાદાન રોહડિયા)
- બલરામ ચાવડા, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ., ૨૫-૨૮
- ગુજરાતનાં લગ્નગીતો (સં. વિનાયક રાવલ)
- પ્રકાશ આર. પંડ્યા, તાદર્થ્ય, સપ્ટે. ૨૬-૩૦
 - રાજેશ મકવાણા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૭૦-૭૨
- દેશવિદેશની લોકકથાઓ (સં. રતિલાલ સથવારા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૨૭
- ફૂલડોં વેણી વેણી થાળ ભર્યો (સંપા. પ્રાગજીભાઈ ભામ્બી) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૨૮

૧૦.૨ લોકસાહિત્ય : અભ્યાસ

- ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની બહારવટિયા કથાઓ - બિપિન આશર, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૩૪-૪૪
- ખાચણાં : અલૂણાં પરંપરાનું સ્ત્રીની દષ્ટિએ અવલોકન - બકુલા ઘાસવાલા, વહી, જાન્યુ.-મે, ૭૯-૮૦

- બે લોકમહાકાવ્યો - મનોજ રાવળ, સમીપે, સપ્ટે. ૬૮-૭૪
- ભારતીય લોકચિત્રકલા - નિસર્ગ આહિર, કુમાર, ઓક્ટો. ૭૧-૭૨
- લોકગીત : લોકજીવનની જન્મોત્તરી - જગદીશચન્દ્ર પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૪-૨૬
- લોકગીતોમાં ભારતીયતા - ઉત્તમ પટેલ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૩૧-૩૭

૧૧.૧ વિવેચન-સંશોધન : સમીક્ષા

- અનામી : વ્યક્તિ અને વાઙ્મય (ગોવિંદભાઈ કાછિયા) - સતીશ ડણાક, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૯-૩૦
- અનાર્થના અડપલાં અને બીજા લેખો (જહાંગીર સંજાણા) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૩૪-૩૭
- અનુનય (વિજય પંડ્યા) - મધુસૂદન વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૪-૨૫
- અપૂર્ણ (નીતિન મહેતા) - કાન્તિ પટેલ, ફાર્બસ ત્રૈમા., એપ્રિલ-જૂન, ૧૨૪-૧૨૯
- અભિનવનો રસવિચાર અને બીજા લેખો (નગીનદાસ પારેખ) - વિજય પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૭૨-૭૫
- અલંકૃતા (સંપા. હર્ષદ ત્રિવેદી) - શિરીષ પંચાલ, સમીપે, ડિસે. ૧૧૨-૧૨૮
- અવલોકના (સુંદરમ્) - રમણ સોની, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૬૩-૬૭
- અસ્યા : સર્ગવિધો (સિતાંશુ યશશ્ચંદ) - હરીશ ઝવેરી, પરબ, જૂન, ૪૭-૫૪
- અક્ષરની આરાધના (જયાનન્દ દવે) - અરુણ કક્કડ, ઉદ્દેશ, જૂન, ૪૧૨-૪૧૪
- એકવચન (હરીશ મંગલમ્) - રાજેશ મકવાણા, તાદર્થ્ય, ડિસે. ૩૫-૩૭
- ઉપાયન (વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, સં. વ્રજરાય દેસાઈ, અન્ય) - લાભશંકર પુરોહિત, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૩૪-૩૯
- કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન (રામસિંહજી રાઠોડ) - નરોત્તમ પલાણ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૩૦-૩૩
- કથાપર્વ : ૨ (બાબુ દાવલપુરા) - એમ. આઈ. પટેલ, તાદર્થ્ય, મે, ૨૮-૩૧
- કથાસિદ્ધાંત (સુમન શાહ) - જયેશ ભોગાયતા, ફાર્બસ ત્રૈમા., જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૬-૨૩
- કવિની શ્રદ્ધા (ઉમાશંકર જોશી) - ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૮૩-૮૨
- કવિતાનો સૌંદર્યલોક (જગદીશ ગૂર્જર) - ઋજુતા ગાંધી, પ્રત્યક્ષ,

- એપ્રિલ-જૂન, ૨૩
કાવ્યસાત્ (બિપિન આશર) - દીપક પ્ર. પટેલ, તાદર્થ્ય, માર્ચ,
૩૫-૩૮
કિશોર જાદવ અધ્યયન ગ્રંથ (સં. કિશોર જાદવ) - બાબુ
દાવલપુરા, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો. ૮૬-૮૩
કિશોર જાદવનું કથાસાહિત્ય (યોગેન્દ્ર પારેખ) - નરેશ શુક્લ,
શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ ૬૭-૬૮
ગ્રંથસૌરભ (મણિભાઈ પ્રજાપતિ) - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-
ડિસે. ૨૩-૨૪
ગ્રંથની કેડીએ (રમણલાલ જોશી) - બિપિન આશર, શબ્દસૃષ્ટિ,
ઓગસ્ટ, ૬૩-૬૬
ગ્રામજીવનની સાહોતરી નવલકથા (કેસર મકવાણા) - કૃપા ઠાકર,
પરબ, જાન્યુ., ૫૭-૫૮
ગુજરાતી ગીત : સ્વરૂપવિચાર (ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ)
- જયંત 'સંગીત', વિ. જાન્યુ., ૧૪-૧૫
ચિન્તયામિ મનસા (સુરેશ જોષી) - સુમન શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે.,
૧૪૬-૧૫૧
ટૂંકી વાર્તા : આસ્વાદ (મોહનલાલ પટેલ) - બાબુ દાવલપુરા,
બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૫-૨૮
તારતમ્ય (અનંતરાય રાવળ) - અનિલા દલાલ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે.,
૮૩-૮૮
દશ્યાવલોકન (અભિજિત વ્યાસ) - પુરુરાજ જોષી, બુદ્ધિપ્રકાશ,
જુલાઈ, ૩૧-૩૨
નિષ્કર્ષ (ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે.
૩૩
નિમિત્ત (રાજેશ પંડ્યા) - સિલાસ પટેલિયા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે.
૨૬-૨૭
નૈવેદ્ય (ડોલરરાય માંકડ) - રમેશ મ. શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૪૮-
૫૩
પ્રતિબોધ (ઉપેન્દ્ર છ. પંડ્યા) - નીતિન વડગામા, ઉદ્દેશ, સપ્ટે.,
૪૮-૫૩
પરિપ્રેક્ષણા (દક્ષા વ્યાસ) - નીતિન વડગામા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-
જૂન, ૧૫-૧૮
પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ (રમણ સોની)
- કાન્તિ પટેલ, ફાર્બસ ત્રૈમા., જાન્યુ-માર્ચ, ૫૭-૬૨
- કિશોર વ્યાસ, ખેવના, સપ્ટે., ૪૮-૫૦
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પરબ, નવે. ૬૮-૭૩
- દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૪-૩૬
- રાજેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૫૩-૫૭

- પ્રકાંડ પત્રકારો (સં. યાસીન દલાલ) - અજય પાઠક, શબ્દસૃષ્ટિ,
જૂન, ૮૩-૮૪
પુનર્લબ્ધિ (કિશોર વ્યાસ) - પ્રીતિ શાહ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે.,
૨૨-૨૫
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર (વિજય શાસ્ત્રી) - જગદીશ ગૂર્જર,
શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૪૮-૫૧
બે હજારની સાલનું ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય (મધુસૂદન પારેખ) - નરેશ
શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૫૭
ભરતવાક્ય (ભરત મહેતા) - વિજય શાસ્ત્રી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ,
૬૫-૬૮
મેઘાણી અને શ્રીધરાણીની કવિતામાં રાષ્ટ્રભક્તિ (મનોજ જોશી)
- પ્રફુલ્લ રાવલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૪૮-૫૦
મેઘાણી વિમર્શ (ભળવંત જાની) - નૂતન જાની, ઉદ્દેશ, નવે., ૧૪૭-
૧૫૦
રચના અને સંરચના (હરિવલ્લભ ભાયાણી) - અજય સરવૈયા,
શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૩૬-૧૪૧
રામાયણ : માનવતાનું મહાકાવ્ય (ગુણવંત શાહ) - મધુસૂદન
કાપડિયા, ફાર્બસ ત્રૈમા., જાન્યુ.-માર્ચ, ૩-૧૦, એપ્રિલ-જૂન
૭૩-૮૦
વાંકડેખાં વિવેચનો (જયંત કોઠારી) - ડંકેશ ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ,
નવે., ૨૧૮-૨૨૨
વિવેચનની પ્રક્રિયા (રમણલાલ જોશી) - ભરત મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ,
નવે., ૧૫૨-૧૫૪
શબ્દગંધા (હર્ષદ ત્રિવેદી 'પ્રાસન્નેય')
- જશવંત શેખડીવાલા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૨૦-૨૪
- મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, ઓક્ટો. ૩૩-૩૪
શબ્દપ્રેક્ષા (દીપક રાવલ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૭૮-
૮૦
શબ્દનગર (રજનીકુમાર પંડ્યા) - શાંતિલાલ મેરાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
ઓક્ટો. ૨૬-૨૭
શ્રેષ્ઠ ઉમાશંકર (સં. નિરંજન ભગત, અન્ય)
- રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૩૩
સમુલ્લાસ નિસબત (અનિલ શાહ)
- જયન્ત પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૧૦-૧૨,
- મનસુખ સલ્લા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૧૩-૧૭
સહ-અનુભૂતિ (રમેશ એમ. ત્રિવેદી) - સિલાસ પટેલિયા, પ્રત્યક્ષ,
જુલાઈ-સપ્ટે., ૩૨
સ્વાધ્યાયલોક : ગુજરાતી સાહિત્ય પૂર્વાર્ધ, ઉત્તરાર્ધ (નિરંજન
ભગત) - કિશોર વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવેમ્બર, ૨૨૩-૨૨૭
સંપ્રત્યય (શરીફા વીજળીવાળા) - હરીશ ખત્રી, શબ્દસૃષ્ટિ,

એપ્રિલ, ૭૦-૭૩
 સાહિત્ય અને સમાજ (વિદ્યુત જોશી) - મધુકાંત કલ્પિત, હયાતી,
 માર્ચ-જૂન, ૮૦-૮૮
 સૌહાર્દ (વિષ્ણુપ્રસાદ દ્વિવેદી, સં. રમેશ મ. શુક્લ
 - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૨૮-૨૯
 - નરોત્તમ પલાણ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ ૭૨-૭૩
 હમારી સલામ (લા. ઠા.) - રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, માર્ચ, ૫૩-
 ૫૬

૧૧. ૨ વિવેચન-સંશોધન : અભ્યાસ

અઢી દાયકાનું વિવેચન (૧૯૭૫થી ૨૦૦૦) : કેટલાંક સ્થિત્યંતરો
 - ભરત મહેતા, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૩૨૮-૩૩૮
 અર્થ - અજય સરવૈયા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ. ૫૪-૬૦
 અનુનેય, લઘુ અને વિકીડિત પૃથ્વી - ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા,
 શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૪૩-૪૬
 અનુવાદના સિદ્ધાંતો અને તાલીમ - જાધર વર્ગીસ પોલ, પરબ,
 જુલાઈ, ૮૦-૮૨
 આકારવાદના પ્રતિવાદ અંગે - સુમન શાહ - એતદ્, જાન્યુ.-માર્ચ,
 ૩૨-૪૫
 આધુનિકતા અને અનુઆધુનિકતા વિશે થોડુંક - મધુકર પાડવી,
 વિ., જાન્યુ. ૧૨-૧૪
 ઇતિહાસ ચેતના અને સાંસ્કૃતિક આત્મપૃચ્છા - ત્રિદીપ સુહદ,
 અર્થાત્, એપ્રિલ-જૂન, ૨૦-૨૪
 ઉમાશંકર જોશીની વિવેચના - શિરીષ પંચાલ, સમીપે, ડિસે., ૬૦-
 ૮૩
 એકવીસમી સદી અને સાહિત્ય - યોસેફ મેકવાન, પરબ, ઓક્ટો.,
 ૫૭-૬૫
 ઓગણીસ સો સિત્તેર પછીની ગુજરાતી કવિતા - પ્રવીણ દરજી,
 ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો.-ડિસે.
 [કથાસાહિત્ય] ફિક્શન - અજય સરવૈયા, એતદ્, ઓક્ટો.-ડિસે.,
 ૫૧-૫૮
 કથાસાહિત્યમાં ઘટના - રમેશ ઓઝા, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટે. ૪૨-
 ૬૨
 કથાસાહિત્યમાં સૂર અને વાતાવરણ - સુમન શાહ, પરબ, જાન્યુ.,
 ૪૩-૪૮
 કવિ ઉમાશંકરની સંસ્કૃત પર્યેષણા - ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 એપ્રિલ, ૩૨-૪૧
 કવિ નર્મદ - સાહિત્ય, ઐતિહાસિક સંદર્ભ અને જીવન - હરીશ
 ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૨૧-૨૮
 કળા - અજય સરવૈયા, ખેવના, સપ્ટે., ૩૪-૩૮

કૃતિલક્ષી સાહિત્યશિક્ષણ - ભરત મહેતા, ખેવના, માર્ચ, ૩૫-
 ૪૨
 કાકાસાહેબની જીવનગતિ - સર્જનગતિ - પ્રફુલ્લ રાવલ, ફાર્બસ
 ત્રૈમાસિક, જાન્યુ.-માર્ચ, ૪૪-૫૪
 ગદ્યની વિભાવના - ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૪૨-
 ૪૪
 ગુજરાતી કથાસાહિત્યના નવા અવાજો - શરીફ વીજળીવાળા,
 શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૬૫-૬૯
 ગુજરાતી લઘુકથાનું સ્વરૂપ અને વિકાસ - રામજીભાઈ કરિયા,
 ઉદ્દેશ, મે, ૩૯૬-૩૯૮
 ગુજરાતી સર્જન વિવેચન સંદર્ભે થોડી પુનર્વાચના, થોડાક પ્રશ્નો
 - શરીફ વીજળીવાળા પરબ, ઓક્ટો. ૪૮-૫૬
 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગાંધીજી - મકરન્દ મહેતા, કુમાર,
 નવે., ૮૧૨-૮૧૫
 છંદ વિશે થોડુંક પૌર્વાત્ય કાવ્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં - રશીદ મીર, ધબક,
 માર્ચ, ૧૭-૨૨
 જનમેજયનો સર્પયજ્ઞ : સંરચનાની દૃષ્ટિએ - શિરીષ પંચાલ,
 સમીપે, સપ્ટે. ૬૦-૬૭
 જૈન પરંપરાનું મહાભારત (રાજેશ પંડ્યા) - પરબ, માર્ચ, ૩૬-
 ૪૨
 તમિલ સાહિત્યમાં દલિત; અતિત અને સાંપ્રત - મૂ. લે. વેક્ટર
 સ્વામીનાથન, અનુ. મનસુખ ગાયજન, હયાતી, માર્ચ-જૂન,
 ૮૦-૧૦૭
 દાહોદ વિસ્તારની કથા-પુરાકથાઓ - નરોત્તમ પલાણ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૨૭-૨૮
 દેશીવાદ વિશે - કાનજી પટેલ, ખેવના, માર્ચ, ૨૭-૩૨
 નવલરામની રસવિચારણા - લાભશંકર પુરોહિત, ફાર્બસ
 ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૧૧-૨૧૮
 નિર્વાસનનું સાહિત્ય - નિરંજન ભગત, પરબ, ફેબ્રુ., ૩૧-૩૮
 પ્રતિબિંબ, પુનર્નિર્મિતિ, રૂપાંતરણ અને અર્થસૂચન - સુમન શાહ,
 ફાર્બસ, જાન્યુ.-માર્ચ ૧૧-૧૫
 પાંડવકથા (મહાભારતની) લિખિત પરંપરા - રાજેશ પંડ્યા, ફાર્બસ
 ત્રૈમા., જાન્યુ.-માર્ચ ૨૪-૩૪
 પ્રેમાનંદ : વાણીના બહુવિધ સ્વાદનો કવિ - ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા,
 શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો. ૩૧-૩૬
 ભારતીય અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ભારતીયતા - પૂર્ણિમા મહેતા,
 ખેવના, માર્ચ, ૩૩-૩૪
 ભાવકતા - કલાસિદ્ધનો બીજો મૂળાધાર - સુમન શાહ,
 શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૩૯-૪૪

ભાષાસાહિત્યનું અધ્યાપન : અપેક્ષિત કૌશલ્યો - જશવંત શેખડીવાલા, તાદર્થ્ય, જાન્યુ. ૨૦-૨૪

મધ્યકાલીન ગુજરાતી મહાભારત પરંપરા - રાજેશ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૬૫-૭૯

મેઘાણી : રાષ્ટ્રીય શાયર, સોરઠી શાયર કે બીજું કંઈક ? - કિશોર વ્યાસ, ખેવના, ડિસે. ૪૭-૫૦

રઘુવંશ (સર્ગ : ૧૪) પરની સંસ્કૃત ટીકા અને હિન્દી વ્યાખ્યાનું તુલનાત્મક અધ્યયન - મધુસૂદન વ્યાસ, ઉદ્દેશ, મે, ૩૭૫-૩૭૭

રામનારાયણ પાઠકની વિવેચના - શિરીષ પંચાલ, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે. ૫૨-૭૬

લઘુકથા : સ્વરૂપ વિચાર - ગીતાબહેન શુક્લ, તાદર્થ્ય, જાન્યુ., ૩૩-૩૭

લાજવાબ 'મનીષા' - કિશોર વ્યાસ, તથાપિ, સપ્ટે-નવેબ., ૮૬-૯૧

શિષ્ટ સામયિકના તંત્રી-સંપાદક હોવું એટલે - માવજી સાવલા, ખેવના, ડિસે., ૪૩-૪૬

સંદર્ભગ્રંથો સામે સાવચેતીનો સૂર - દિનકર જોશી, ઉદ્દેશ, ડિસે., ૧૬૭-૧૭૦

સંરચના વિચાર : સર્જકતાના સંદર્ભે - હરીશ પંડિત, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૨૧-૨૪

સાર્થ શતાબ્દીએ ગોવર્ધનરામ - રમેશ એમ. ત્રિવેદી, વિ. ઓક્ટો., ૧૮-૨૦

સાહિત્ય અને દુર્બોધતા : સામાન્ય વાચકના સંદર્ભે ભૂમિકા - રસિક શાહ, ઉદ્દેશ, જાન્યુ. ૨૧૫-૨૧૬,

* ? ૫૨બ, જાન્યુ., ૪૮-૫૦

સાહિત્ય, સિદ્ધાંત અને સાહિત્યસિદ્ધાંત - નીતિન મહેતા, એતદ્, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૯-૫૦

સાહિત્ય સ્વરૂપ - સિદ્ધાંત વિશે - સુમન શાહ, ૫૨બ, ઓગસ્ટ, ૪૧-૪૬

સાહિત્યનું તત્ત્વજ્ઞાન - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૩૭-૪૦

સાહિત્યમાં સાત્ત્વિકતા - ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, ૫૨બ, ફેબ્રુ., ૩૯-૪૩

સાહિત્યકલાની સાચી સામગ્રી : જીવનવિષય - સુમન શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૬૯-૭૪

સુધારક યુગ અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસો - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૪૫-૪૮

સ્ત્રી : સમાજમાં અને સાહિત્યમાં - શરીફા વીજળીવાળા, અર્થાત્, જાન્યુ.-માર્ચ, ૪૧-૫૨

હાસ્યનવલ સ્વરૂપ : થોડા સંકેત - પ્રવીણ દરજી, ઉદ્દેશ, ડિસે., ૧૮૨-૧૮૪

હિંદ સ્વરાજ પૂર્વેની હિંદ-સ્વરાજ કથા ? ગોવર્ધન વાઙ્મયનો એક વાચના વિકલ્પ - સિતાંશુ યશશંકર, સમીપે, ડિસે., ૩૨

હુંમર - ઉંમર એટલે ? રચના સંદર્ભે અર્થશોધનો પ્રયાસ - લાભશંકર પુરોહિત, ૫૨બ, મે, ૪૪-૪૮

૧૨. ૧ ભાષાવિજ્ઞાન, કોશ : સમીક્ષા

ગામીત કહેવત સંચય (દક્ષા વ્યાસ, નવીન મોદી) - નરોત્તમ પલાણ, ૫૨બ, ઓક્ટો., ૬૬-૬૭

ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ અને ધ્વનિપરિવર્તન - (પ્રબોધ પંડિત) - યોગેન્દ્ર વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૫૯-૬૨

મધ્યકાલીન કૃતિ સૂચિ (ગુજ. સા. કોશ-૧, મધ્યકાળ) સં : કીર્તિદા શાહ - દર્શિની દાદાવાલા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૨૯

શબ્દકથા (હરિવલ્લભ ભાયાણી) - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૮-૨૯

૧૨. ૨ ભાષાવિજ્ઞાન, કોશ : અભ્યાસ

ભાષાઓનો અસ્ત બૌદ્ધિક વૈવિધ્ય ગુમાવવાની દિશામાં ? (ભૂ. લે. માથાઓકા ઉશુહિતો) અનુ. દક્ષા વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૭૮-૮૦

ભાષા અને વર્ણસ્વ : ઓગણીસમી સદીના અંતભાગમાં ગુજરાતી ભાષા પરની ચર્ચાઓ - રિહો ઈશાકા, અર્થાત્, એપ્રિલ-જૂન, ૪-૧૭

૧૩. ૧ અન્ય : સમીક્ષા

અ સ્ટેપ બાય સ્ટેપ કોર્સ ટોવર્ડ્ઝ માસ્ટરિંગ ગુજરાતી (પ્રો. રેમન્ડ આર. પરમાર) - યોસેફ મેકવાન, ઉદ્દેશ, જૂન, ૪૩૨-૪૩૩

અગવડોમાં આરાધના (સ્વામી સચ્ચિદાનંદ) - દિગ્ગજ શાહ, ૫૨બ, એપ્રિલ, ૫૬

અગડંબગડં (દિનેશ કોઠારી) - મુકુન્દ પરીખ, ૫૨બ, ડિસે., ૪૩-૪૫

અધ્યાત્મની અગ્નિશિખા (વિમલા ઠાકર) - ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર, ૫૨બ, જાન્યુ., ૫૯-૬૧

અપનો પારસ આપ (જોસેફ મેકવાન) - કેશુભાઈ દેસાઈ, ૫૨બ, સપ્ટે., ૬૪-૭૦

અમાસનો ઉજાસ (ધૂની માંડવિયા) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૨૬

અરધી સદીની વાચનયાત્રા-૨, (સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી)
 - ડંકેશ ઓઝા, ૫૨બ, જાન્યુ. ૫૧-૫૪
 - રમેશ બી. શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૩૩-૩૫
 અરધી સદીની વાચનયાત્રા-૩, (સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી)
 - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સાપ્તે., ૩-૪
 અક્ષત (દુર્ગેશ ઓઝા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૩૦
 આજનો દિન મહાન (સંક. યશવંત કડીકર) - પ્રફુલ્લ મહેતા,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૨
 આતંકવાદ (સ્વામી સચ્ચિદાનંદ) - દિગ્ગજ શાહ, ૫૨બ, એપ્રિલ,
 ૫૫
 એચ. એમ.નો અક્ષરદેહ (સં. દિલાવરસિંહ જાડેજા, અન્ય) -
 પ્રવીણ શેઠ, વિ. જાન્યુ., ૨૩-૨૫
 'કલાધરી' જુઓ : 'તેજોમયી'
 કામણગારા ગાંધીજી (જિતેન્દ્ર દવે) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 સાપ્તે., ૩૧-૩૨
 કુટુંબમિત્ર (સં. હર્ષદ દેસાઈ) - ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા, ફાઈનલ,
 જાન્યુ.-માર્ચ, ૪૧-૪૩
 કૃષ્ણને અનુસરો, મહાન બનો ! (પ્રહ્લાદભાઈ પટેલ) - પ્રફુલ્લ
 મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો. ૩૩-૩૪
 ખડ ખૂટ્યાં (પુષ્પા મહેતા) - ઈલા પાઠક, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ,
 ૧૫-૨૦
 ગમતાનો કરીએ ગુલાલ : ગ્રંથ ૧-૨ (સં. બળવંત કે. પારેખ) -
 ગંભીરસિંહ ગોહિલ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૭૪-૭૭
 ગાતા રહે મેરા દિલ (સલિલ દલાલ) - માવજી સાવલા, પ્રત્યક્ષ,
 ઓક્ટો.-ડિસે., ૧૯-૨૧
 ગાંધીજીનું ચિંતન (દક્ષા વિ. પટ્ટણી) - અમિત ધોળકિયા, પ્રત્યક્ષ,
 ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૪-૨૫
 ગુજરાતી આદિમુદ્રિત ગ્રંથોની યાદી (સં. અચ્યુત યાજ્ઞિક, કિરીટ
 ભાવસાર) - ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા ફાઈનલ ત્રૈમા., જુલાઈ-સાપ્તે.
 ૧૫૫-૫૭
 ગીતાનું આચરણ (કે. સી. ભટ્ટ) - જયન્ત પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 જુલાઈ, ૧૩-૧૬
 ગુજરાતની અસ્મિતા (રજની વ્યાસ)
 - જયકુમાર શુક્લ, ૫૨બ, જુલાઈ, ૬૮-૭૨
 - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, માર્ચ, ૧૯૨-૧૯૩
 ગુણદર્શન (અવંતિકા ગુણવંત) - પ્રફુલ્લ રાવલ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 જાન્યુ., ૪૯
 જીવનનું ઉપવન (ધૂની માંડલિયા) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 નવે., ૨૬

જીવનસફર (ફાધર વર્ગીસ પોલ)
 - પ્રકાશ ચૌહાણ, ઉદેશ, ફેબ્રુ., ૨૭૩-૨૭૪
 - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૫
 જીવનસંકેત (કાન્તિલાલ કાલાણી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ફેબ્રુ., ૩૦-૩૧
 ટ્રેકિંગ (મનોહર પુરી) - અનુ. કુન્દન વ્યાસ - ડંકેશ ઓઝા, પ્રત્યક્ષ,
 જાન્યુ.-માર્ચ, ૨૯-૩૦
 તેજોમયી (સં. વિનોદ મેઘાણી), કલાધરી (સં. એ જ) - ભરત
 મહેતા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૫-૨૭
 દીકરી એટલે દીકરી (સં. કાન્તિ પટેલ) - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ,
 જાન્યુ.-માર્ચ, ૨૮-૨૯
 નામ્મલવર (એ. શ્રી નિવાસ રાઘવન, અનુ. યશોધન જોશી) -
 ગોવિંદભાઈ રાવલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૧૮-૩૧
 ન્યાયની કેડીએ (ચિન્મય જાની) - રવીન્દ્ર ઠાકોર, ઉદેશ, ડિસે.,
 ૧૯૬-૧૯૭
 પાઠશાળા ગ્રંથ (પ્રદ્યુમ્નસૂરિ)
 - ભોળાભાઈ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧૨-૧૩
 - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૭-૨૮
 પાંદડે પાંદડે મોતી (સં. મહેશ દવે) - સતીશ ડણાક, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 સાપ્તે., ૩૨
 પિતા-પપ્પા-ડેડી (સંપા. રતિલાલ બોરીસાગર) - રમણ સોની,
 પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૭-૨૮
 પીધો અમીરસ અક્ષરનો (સંપા. પ્રીતિ શાહ) - મધુસૂદન કાપડિયા,
 ફાઈનલ, ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૫૪-૨૫૬
 પ્રેમ અને સંબંધ (વિકાસ મલકાણી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ફેબ્રુ., ૩૧-૩૨
 બૃહત્ પિંગળ (રા. વિ. પાઠક) - ચિમનલાલ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ,
 નવે. ૧૨-૧૮
 બે હજાર ચારનું યાદગાર વાચન (સં. નરેશ કાપડિયા) - દિનેશ
 દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૭-૩૮
 બૌદ્ધિકોની ભૂમિકા અને બીજા લેખો (રમેશ બી. શાહ) - હસમુખ
 શાહ, ૫૨બ, ઓગસ્ટ, ૬૧-૬૫
 મબલખનો ખજાનો (સુરેશ દેસાઈ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 નવે. ૨૬-૨૭
 મબલખની સાથેસાથે (સુરેશ દેસાઈ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 નવે., ૨૬-૨૭
 મરમ ગહરા (સં. રાજુ દવે) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સાપ્તે.,
 ૩૨-૩૩
 માણસને માણસ તરીકે જુઓ (ફાધર વર્ગીસ પોલ) - પ્રકાશ

ચૌહાણ, પરબ, માર્ચ, ૬૦-૬૧
 મોતી અને માળ (શાંતિલાલ મેરાઈ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૬૦
 વર્ગ સાથે વાત (રાજેન્દ્રસિંહ વાઘેલા)
 - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, પરબ, નવે., ૭૭-૭૮
 - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૬૯
 શબ્દ અને શ્રુત (સં. પ્રવીણ દરજી, બળવંત જાની) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧૪-૧૫
 શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને આધુનિક મેનેજમેન્ટ (બી. એન. દસ્તુર)
 - ધર્મેન્દ્ર માસ્તર 'મધુરમ', પરબ, નવે., ૭૫-૭૬
 સમય (મીનળ દીક્ષિત) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૪૦
 સંપૂર્ણ અહિંસા શક્ય નથી (સ્વામી સચ્ચિદાનંદ) - દિગ્ગજ શાહ, પરબ, એપ્રિલ, ૫૪-૫૫
 સાયબો મારો ગુલાબનો છોડ (કીર્તિભાઈ નાયક) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૮૯-૯૦
 સાયલન્સ પ્લીઝ (આઈ. કે. વીજળીવાળા) - જયન્ત પંડ્યા, પરબ, ડિસે., ૪૫-૪૬
 સૌરે જહાં સે અચ્છા (સ્મિતા ભાગવત) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૩૧
 સ્ત્રી-સંભાષણ (દલપતરામ) - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૦૭-૨૧૦
 હું ઘર (સં. મનીષી જાની, વરદરાજ પંડિત, અન્ય) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૭૮-૭૯

૧૩. ૨ અન્ય : અભ્યાસ

અનુઆધુનિકતા, કાળ, અવકાશની અનુભૂતિ અને સિનેમા - અમૃત ગંગર, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૩૨-૨૩૮
 અનોખા ભાવવિશ્વની સફર : સ્વદેશ (ફિલ્મ) - હરીશ ખત્રી, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૧૦૯-૧૧૧
 અસ્મિતા અને જાતતપાસ : ગુજરાતના સંદર્ભે - પ્રકાશ ન. શાહ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૧૧-૨૧૮
 આપણાં ઘરમાં સહૃદય પુસ્તકોને રાખવા માટે જગા છે ખરી ? - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૯૨-૯૪
 આવતી કાલનું ગુજરાતી સામયિક - ત્રિદીપ સુહ્રુ, પરબ, ફેબ્રુ., ૪૭-૫૦
 ઈમાન્યુએલ કાન્તના શૈક્ષણિક વિચારો - કે. આર. નાવડિયા, વિ. જાન્યુ., ૨૦-૨૨, ફેબ્રુ., ૨૦-૨૧
 કલાકારીગરી યુક્ત મંદિર-મસ્જિદની કેટલીક છત (વિતાન) - પ્રિયબાળા શાહ, નવનીત-સમર્પણ, જૂન, ૩૩-૩૯

કાર્ટૂન ચીતરતા પુત્રને પત્ર - જનક ત્રિવેદી, પરબ, સપ્ટે., ૫૧-૬૩
 કૃષ્ણ : શિલ્પ અને ચિત્રકલા સંદર્ભે - નિસર્ગ આહિર, નવનીત-સમર્પણ, ઓગસ્ટ, ૨૧-૨૮ સપ્ટે., ૧૮-૨૮
 કૃષ્ણપંથ અને પૂતનામિથ - મંજુ ઝવેરી, ફાર્બસ ત્રૈમા., એપ્રિલ-જૂન, ૧-૩
 કેટલાંક ઇતિહાસી જ્ઞાપકોનાં અવલોકન - રસેશ જમીનદાર, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક., એપ્રિલ-જૂન, ૧૧૩-૧૨૩
 ખામોશ પાની (ફિલ્મ) - ઉમા રાંદેરિયા, પરબ, જૂન, ૬૨-૬૪
 ખૂબ ઉપયોગી ગ્રંથો - બાબુ સુથાર, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૭૭-૮૫
 ગામનામો અને કુટુંબનામોનો 'રા' - એક નોંધ - નરોત્તમ પલાણ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન ૨૫-૨૬
 ગુજરાત વિદ્યાસભા - મધુસૂદન પારોખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૩૦-૩૨, ફેબ્રુ., ૯-૧૨ માર્ચ ૧૧-૧૪, એપ્રિલ ૮-૯, મે ૧૬-૧૮ જૂન ૧૦-૧૨, જુલાઈ ૧૦-૧૨, ઓગસ્ટ ૧૧-૧૪, સપ્ટે. ૬-૯, ઓક્ટો. ૧૧-૧૩, નવે. ૧૧-૧૨, ડિસે. ૧૪-૧૬
 ગુજરાતમાં સામાજિક સુધારણા : દુર્ગારામ મહેતાજી અને માનવધર્મ સભા - જયકુમાર ર. શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૨-૩૫
 છંદની અંતરંગ લયવ્યવસ્થા - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૨૧-૨૫
 જૈન કાષ્ઠપટ ચિત્ર (સં. જગદીપ સ્માર્ત) - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, જૂન, ૪૧૭-૪૧૮
 ઝૂપઝૂમ ઝૂપઝૂમ એકડ છગડ એકડ છગડ - જનાન્તિક શુક્લ, સમીપે, સપ્ટે., ૭૫-૮૯
 દલિતોની પાટ પરંપરા - દલપત ચૌહાણ, વહી, જાન્યુ.-મે ૯૧-૧૦૦, સપ્ટે. ૮૪-૮૯
 નામપુરાણ - શાંતિલાલ સિણોજિયા, કંકાવટી, જૂન, ૯-૧૩
 પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ - થોડુંક વિચાર ચંકમાણ - નિરંજન ભગત, પરબ, જૂન, ૭૧-૭૩
 પ્રત્યક્ષ-૨૦૦૪ વિશે - ડંકેશ ઓઝા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૪૨-૪૩
 પુસ્તક : આત્માનો આકાર - મિહિર ન. પારોખ, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૧૧૮-૧૨૧
 બ્રિટિશ ગુજરાતીઓની ગૌરવગાથા - ચન્દ્રકાન્ત પટેલ, વિ. જુલાઈ, ૧૮-૨૫
 ભારતીય સિનેમા અને જર્મનો - અમૃત ગંગર, નવનીત-સમર્પણ,

જાન્યુ. ૬૬-૭૫
ભૂખ અને તરસની ઇન્દ્રિયો - ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૫૦-૫૧
મહાભારતનો મહાસંહાર : જવાબદાર કોણ ? - દિનકર જોશી, ઉદ્દેશ, જુલાઈ, ૪૪૮-૪૫૪
માનવવિકાસ વિશે શ્રી અરવિંદ - સ્વ. હરસિદ્ધ જોશી, ઉદ્દેશ, ફેબ્રુ., ૨૪૫-૨૫૧
મારો ભારતપ્રવાસ - પાલો નેરુદા, અનુ. હરીશ ઝવેરી, સમીપે, સાપ્ટે., ૮૦-૮૫
મીડિયા (ફિલ્મ) - અમૃત ગંગર, નવનીત-સમર્પણ, ઓગસ્ટ, ૧૦૫-૧૧૧
રામાયણ અને મહાભારત : પુરાણ કે ઇતિહાસ ? - દિનકર જોશી, ઉદ્દેશ, ફેબ્રુ. ૨૫૨-૨૫૬
લેખન એક વ્યવસાય ? - ઉંકેશ ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્ટે. ૮૮-૮૯
લેખનનું રાજકારણ - મૂ.લે. ડી. જયકાન્ત, અનુ. મધુસૂદન વ્યાસ, પરબ, સાપ્ટે., ૭૧-૭૩
વિચાર - અજય સરવૈયા, એતદ્, જુલાઈ-સાપ્ટે., ૩૫-૪૧
શિક્ષણ, શૈક્ષણિક સામગ્રી અને ચારિત્ર્ય ઘડતર - રતિલાલ બોરીસાગર, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૩-૨૮
સતત શિક્ષણ અને ભગવાન કૃષ્ણ - પ્રકાશ ઠાકર, વિ, જાન્યુ., ૧૯-૨૦
સમૂહમાધ્યમો અને ભાષાના પ્રશ્નો - હસમુખ બારાડી, ખેવના, માર્ચ, ૪૩-૪૪
સાહોદ : નામ અને પુરાવશેષો - હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૪-૩૫
સીતા : મારી વેલેન્ચાઈન - મીરાં ભટ્ટ, ફાર્બસ ત્રૈમા., જાન્યુ.-માર્ચ, ૬૩-૬૫
સિનેમા : સ્વાદ, આસ્વાદ - અમૃત ગંગર, સમીપે, સાપ્ટે., ૨૪-૫૮
સિનેમાની સંરક્ષક દેવી તુલા - અમૃત ગંગર, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ.-માર્ચ, ૫૫-૫૬
હિંદુસ્તાની સંગીતમાં ગઝલ ગાયકી (લે. પ્રેમભંડારી. અનુ. આશિત હૈદરાબાદી) - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, જાન્યુ., ૧૧-૧૨

**૧૪. સાહિત્યચર્ચા, સંપાદકીય નોંધો,
પ્રાસંગિક, આદિ...**

અમૃતા પ્રીતમ - જ્યા મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૬૬-૬૯ - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૨

અલંકૃતા ગુજરાતી - હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૬-૭
'ધ્યા આર્ચ્યુમેન્ટેટિવ ઇન્ડિયન' (અમર્ત્ય સેન) વિશે - મંજુ ઝવેરી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો.-ડિસે., ૧-૩
ઇન્દુ ગોસ્વામી - ઇન્દુ પુવાર, કુમાર, જાન્યુ., ૪૭-૪૮
ઉપદ્રવ કે ઉત્સવ ? - ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૫૬-૫૮
કલાપી-તીર્થ લોકાર્પણ - હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૪-૫
કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીની અર્ધશતાબ્દી - ભરતકુમાર પ્રા. ઠાકર, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૪૭-૫૩
કેળવે તે કેળવણીનું લોકાર્પણ - હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૪-૫
ખરાં ઈલ્મી, ખરાં શૂરાં - અજય પાઠક, પરબ, ડિસે., ૪૯-૫૦
ગઝલ પરિસંવાદ - રાજેશ મકવાણા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૩
ગમતાનો ગુલાલ - પ્રીતમ લખવાણી, પરબ, એપ્રિલ, ૪૬-૪૭
ગુજરાતની અસ્મિતા શું મરી પરવારી છે ? - રમણલાલ જોશી, ઉદ્દેશ, જૂન, ૪૦૧-૪૦૨
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં યશસ્વી સો વર્ષ - મધુ કોઠારી, મોનો ઈમેજ, ઓગસ્ટ, પૃ. ૬
(ગુજરાતી સાહિત્ય) પરિષદની આરપાર - રમણ સોની પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૩-૬
(ગુજરાતી સાહિત્ય) પરિષદના પ્રાણપ્રશ્નો - પરેશ નાયક, ખેવના, સાપ્ટે. ૩૯-૪૪
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ત્રેવીસમું જ્ઞાનસત્ર - મુકુન્દ પી. શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૩૩
(ગુજ.સા.પરિ.ના) ત્રેવીસમાં જ્ઞાનસત્ર નિમિત્તે વિદ્યાનગરવંદના - નરોત્તમ પલાણ, પરબ, ફેબ્રુ., ૬૬-૬૮
ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ : ચોપનમા અધિવેશનનો અહેવાલ - રાજેશ મકવાણા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૨
ગોવર્ધનરામ : વિદ્વદજનોની પાંખે - પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરબ, ડિસે., ૫૦-૫૨
ગોવર્ધનરામ સાર્ધ શતાબ્દી પરિસંવાદ - જયેશ ભોગાયાતા, તથાપિ, સાપ્ટે.-નવે., ૮૬
ચન્દ્રકાંત શેઠને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ
- શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પરબ, નવે., ૭૯-૮૦
- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૧
- સુમન શાહ, ખેવના, ડિસે. ૧
છંદ પ્ર-શિક્ષણ લેખન શિબિર - શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૨૫૩
જીજી : સુભદ્રા ગાંધી - રમણલાલ સોની, પરબ, ફેબ્રુ., ૭૭-૭૯

જીવનમર્મી મકરન્દ દવેના સાંનિધ્યમાં - હરેશ ધોળકિયા, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૧૫-૧૮

તંત્રીકાર્ય ને એવું બધું - સુમન શાહ, ખેવના, સપ્ટે. ૧-૬

દ્વિ દિવસીય હાસ્યસત્ર - જનક નાયક, ૫૨બ, ડિસે., ૪૭-૪૮

નર્મદાના સાંસ્કૃતિક સંવાદદાતાને અકાદમી એવોર્ડ - હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૪-૫

નવા કલેવર ધરો મકરન્દા - ચેતનાબહેન પાણેરી, ઉદેશ, મે, ૩૮૦-૩૮૩

નાટ્યપર્વ અને આપણી નિસબત - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૩-૫

નિર્મલ વર્મા

- ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૬૦-૬૫
- યોગેશ જોશી, ૫૨બ, ડિસે., ૪-૮
- રંજના અરગડે, કુમાર, ડિસે., ૮૨૩-૮૨૫
- શરીફા વીજળીવાળા, ઉદેશ, ડિસે., ૧૭૯-૧૮૧

નેમિચંદ્ર જૈનને અંજલિ - અંજનિ મજીઠિયા, નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે. ૩૮

પારિતોષિકો વિશે - યોગેશ જોશી, ૫૨બ, માર્ચ, ૪-૫

ભારતીય વિદ્યાભવનને આંગણે મકરન્દ દવે સ્મૃતિ પર્વ - સોનલ પરીખ, નવનીત-સમર્પણ, મે, ૧૨૧-૧૨૫

મકરન્દ દવેને શ્રદ્ધાંજલિ - અશોક બાબુભાઈ વૈદ્ય, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૬૦-૬૧ - કંકાવટી, ફેબ્રુ., ૩૦-૩૧

- કુન્દનિકા કાપડિયા, કવિતા, ફેબ્રુ.-માર્ચ, ૨૭-૨૮
- વિમલ વસંતભાઈ દવે, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૫૯-૬૦
- રમણલાલ જોશી, ઉદેશ, ફેબ્રુ. ૨૪૨-૨૪૩
- ધીરુભાઈ મહેતા નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૫૭-૫૮
- સુરેશ દલાલ, કવિતા, ફેબ્રુ.-માર્ચ, ૧-૨

મરમ જાણે મકરન્દા - નિરંજન રાજ્યગુરુ, નવનીત-સમર્પણ, મે, ૬૦-૬૧

(સાંઈ કવિ) મકરન્દ દવેનો દેહોત્સર્ગ - ચન્દ્રકાંત શેઠ, ૫૨બ, ફેબ્રુ., ૭૩-૭૬ - રેખાબહેન ડી. ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૩૦-૩૧

મહાન મરમી કવિ : સ્વ. મકરન્દ દવે - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૧-૨

(વિરલ સાધક અને શબ્દબ્રહ્મના ઉપાસક : સાંઈ) મકરન્દ દવે - નીતિન વડગામા, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ., ૧૯-૨૨

મહુવામાં યોજાયેલું અસ્મિતાપર્વ : ૮ - મુકુન્દ પી. શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે-૧

મારાં પુસ્તકોની છાજલીની આરપાર - ડંકેશ ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૪૨-૪૪

મોહનલાલ પટેલને ધનજી કાનજી સુવર્ણચંદ્રક - મુકુન્દ પી. શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧

રાધેશ્યામ શર્માને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૧
- યોગેશ જોશી, કુમાર, ફેબ્રુ. ૧૨૯-૧૩૧

રામજીભાઈ વાણિયાના સન્માન સમારંભ ટાણે - હસમુખ બારાડી, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૭

લોકપ્રિયતાનો મેનિયા - ડંકેશ ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૭૧-૭૨

વાર્તા-કથાક્ષેત્રે વિશિષ્ટ 'સંજ્ઞા' મૂકી જનારા જ્યોતિષ જાની - રાધેશ્યામ શર્મા, ૫૨બ, મે, ૭૭-૭૮

વિદ્વાન વિશ્વનારાયણ શાસ્ત્રીને શ્રદ્ધાંજલિ - મૂ. લે. માલિની ગોસ્વામી, અનુ. મધુસૂદન વ્યાસ, હેમંત વણકર, ઉદેશ, જૂન, ૪૨૫-૪૨૮

શ્રેષ્ઠ પુસ્તક માટે ૨૦૦૪ના વર્ષનું સરસ્વતી સન્માન - ભોળાભાઈ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨

સદ્ગત સર્જક જ્યોતિષ જાની - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩

'સમીપે'ને આવકાર - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૯૭-૯૮

સરકારી માન-અકરામો - રમેશ શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૨

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચોસઠ કળાઓ - જાગૃતિ પંડ્યા, રવીન્દ્ર ખાંડવાળા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૧

સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનો અનુવાદ એવોર્ડ - સુમન શાહ, ખેવના, જૂન, ૧-૩

સાહિત્યકલાની પ્રવૃત્તિમાં રાજાઓ અને શ્રેષ્ઠીઓ - ડંકેશ ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૬૧-૬૨

સાહિત્ય સંસ્થાઓ અને લોકશાહી - સુમન શાહ, ખેવના, માર્ચ, ૧-૬

હરિપ્રસાદ શિવપ્રસાદ જોશી વિશે - સુધીર મુખરજી, વિ. ફેબ્રુ., ૨૫-૨૬

૧૫. મુલાકાત, કે ફિચર, વાર્તાલાપ

આર. કે. નારાયણ (અનુ. હરીશ ખત્રી) બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૨૩-૨૪

એવી ઉજાણી ક્યારે ? - પ્રવીણ દરજી, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૮૧-૮૫

ધારાસભા એકાંકી વિશે ચં. ચી.નો ઉમાશંકરને પત્ર, નાટક, જાન્યુ.-માર્ચ, ૩૩-૩૫

નટદોર પર ચાલવાની મથામણ - સુમન શાહ, ખેવના, ડિસે.,
૩૯-૪૨
પંખીને માળો આપો ને એને આપો આકાશ - પ્રીતિ સેનગુપ્તા,
શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૪૦-૪૨
પ્રિયબાળા શાહ - શ્રીલેખા રમેશ મહેતા, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ.,
૧૦૪-૧૦૮
ભોળાભાઈ પટેલ - યજ્ઞેશ દવે, નવનીત-સમર્પણ, જૂન, ૪૫-૫૨,
જુલાઈ ૬૫-૮૦
મકરન્દ દવે - સુરેશ દલાલ, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૪૨-૪૬
મધુ કોઠારી - હરેશ તથાગત, કવિ, એપ્રિલ, ૨૧-૨૪
મરતાંની સાથે જ નહીં મરું - અમૃતલાલ વેગડ, પરબ, એપ્રિલ,
૭૨-૭૫
માર્કન્ડ ભટ્ટ - હરીશ વ્યાસ, નાટક, જાન્યુ.-માર્ચ ૮-૯
મારી ભીતર - યોગેશ જોશી, ખેવના, સપ્ટે., ૩૦-૩૩

મારો જીવનમંત્ર - મધુ કોઠારી, કવિ, એપ્રિલ, ૪-૫
'મીટ ધ ઓથર'માં કેફિયત - ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા, પરબ, જૂન,
૪૨-૪૬
રામજીભાઈ વાણિયા - નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૬
વિધાન પરિષદ (ભોપાલ) પ્રવેશદ્વારનું ચિત્ર - ત્રુટક નોંધ - ગુલામ
મોહમ્મદ શેખ, સમીપે, ડિસે., ૧૯-૩૧
સાહિત્યકૃતિની અદ્વિતીયતા - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
જાન્યુ., ૪૦-૪૨

૧૬. વિશેષાંકો

કવિ (એપ્રિલ) - મધુ કોઠારી અંક
શબ્દસૃષ્ટિ (નવે.) - અકાદમી પુરસ્કૃત કૃતિ સમીક્ષા અંક
(અલંકૃતા)
હયાતી (માર્ચ-જૂન) - સર્જન, વિવેચન અંક

આ અંકના લેખકો

ધ્વનિલ પારેખ : ગુજરાતી વિભાગ, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૨
ધીરેન્દ્ર મહેતા : જીવનછાયા, હોસ્પિટલ રોડ, ભુજ (કચ્છ) ૩૭૦ ૦૦૧
પ્રફુલ્લ દેસાઈ : ૭૬, સુરુચિ સોસાયટી, ઘોડ દોડ રોડ, સુરત ૩૯૫ ૦૦૧
મોહન પરમાર : એ-૨૫, ન્યૂ પરિમલ સોસાયટી, ચાંદલોડિયા, અમદાવાદ - ૩૮૨ ૪૨૪
રમેશ બી. શાહ : બી-૬ પૂર્ણેશ્વર, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫
દર્શના ધોળકિયા : રીંગલ ટાઈપ સામે, ન્યૂ મિન્ટ રોડ, ભુજ (કચ્છ) ૩૭૦ ૦૦૧
હેમંત ધોરડા : ૫, યશવંતનગર, શોપર્સ સ્ટોપ સામે, અંધેરી (પશ્ચિમ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૫૮
ગુણવંત વ્યાસ : ૨૧, શીતલતા સોસાયટી, કારેલીબાગ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૮
ઉર્વી તેવાર : ગુજરાતી વિભાગ, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨
રૂપલ સોની : ગુજરાત ઇકોલોજી સોસાયટી, સુભાનપુરા, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૩
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૫
કિશોર વ્યાસ : ૬ મહેતા સોસાયટી, કાલોલ, પંચમહાલ ૩૮૯૩૩૦

પરિચય મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમાલોચના માટે પ્રકાશકો અને લેખકો તરફથી મળેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

સ્વીકાર-મિતાક્ષરી વિભાગને હવે પુસ્તકનો થોડોક વધુ પરિચય આપતા પરિચય-મિતાક્ષરી વિભાગરૂપે રજૂ કરવાનું રાખ્યું છે. આ પરિચય પુસ્તકની પ્રકાશન-વિગતો ઉપરાંત વિષય-સામગ્રીના પણ વધુ નિર્દેશો આપશે. અલબત્ત, આ સંક્ષિપ્ત લખાણો મંતવ્યલક્ષી નહીં પણ વસ્તુ-વિગત-લક્ષી રહેશે. એ પછી અવલોકન-સમીક્ષા માટે આમાંથી જ પુસ્તકો પસંદ થશે. મળેલાં સર્વ પુસ્તકોને પ્રાથમિક પરિચયથી આવરી લેવાના જરૂરી પ્રયોજનથી આ ઉપક્રમ કર્યો છે. —સંપાદક

કવિતા

અક્ષર કેદે (જયંત દેસાઈ) – હર્ષતરૂ પ્રકાશન, વલસાડ, ૨૦૦૬.
ડ. કાઉન ૧૨૪, રૂ. ૩૦૦ ₹ અમેરિકા સ્થિત કવિની ૧૧૦ કવિતાઓનો સંગ્રહ
ગઝલ મંથન (સં. બિપિન આશર) – વૈદિક મિશન ટ્રસ્ટ, પ્રાંસલા, જિ. રાજકોટ, ૨૦૦૬. ડે. ૮૩, રૂ. ૬૦ ₹ ગઝલકાર વિજય આશરના વિભિન્ન સંજ્ઞા આધારિત ૭૪૧ શે'રોનો સંગ્રહ
બહિષ્કૃત ફૂલો (નીરવ પટેલ) – પ્ર. લેખક, ૪ હેમાંગ પાર્ક, વેજલપુર, અમદાવાદ ૨૦૦૫, ડે. ૧૪૭, રૂ. ૧૦૦ ₹ ત્રણ પ્રવેશકો ધરાવતો ૬૦થી વધુ દલિત કવિતાઓનો સંગ્રહ
મારા હિસ્સાનો સૂરજ (ગૌરાંગ ઠાકર) – પ્ર. ગૌરાંગ ઠાકર, સુરત, ૨૦૦૬. ડે. ૫૧, રૂ. ૫૦ ₹ ૫૧ ગઝલનો સંગ્રહ

વાર્તા

અમે ભાનવગરનાં (કિશોર રાવળ) – ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૫ કા. ૨૨૦, રૂ. ૧૦૦ ₹ અમેરિકા સ્થિત સર્જકની ૩૨ ટૂંકીવાર્તાઓનો સંગ્રહ
પ્રસન્નતાની પાંખડીઓ (ફાધર વાલેસ) – ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૬ (પુ. મુ.), કા. ૧૧૮, રૂ. ૫૦ ₹ બોધપ્રધાન ૧૧૩ લઘુકથાઓનો સંગ્રહ
વિદેશી વાર્તાવિભવ (અનુ. પંકજ સોની) – ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૫ કા. ૧૬૪, રૂ. ૭૫ ₹ ૧૬ વિદેશી ટૂંકીવાર્તાઓનો અનુવાદ, જે તે વાર્તાકારનો ટૂંકો પરિચય પણ અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

નવલકથા

અષાઢી રંગ (કનુ ભગદેવ) – સાહિત્યસંગમ, સુરત, ૨૦૦૬. કા. ૧૪૪, રૂ. ૭૫ ₹ ૧૨ પ્રકરણોમાં વિભાજિત રહસ્યકથા અંગદનો પત્ર (હરેશ ધોળકિયા) – લેખક ભુજ, ૨૦૦૬, કા.

૧૮૪, રૂ. ૭૫ ₹ શિક્ષણજગતના સંઘર્ષને આલેખતી વૈચારિક નવલકથા

પાતુમ્માની બકરી અને બાલ્યકાળ સખી – વૈકમ મુહમ્મદ બશીર (અનુ. કમલ જસાપરા) – નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૫ (ત્રીજી આવૃત્તિ), ડે. ૧૨૭, રૂ. ૬૦ ₹ આધુનિક મલયાલમ સાહિત્યના જાણીતા વાર્તાકાર, નવલકથાકારની બે લઘુનવલોનો સંગ્રહ

સેવાસદન (પ્રેમચંદ) – નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૬. ડે. ૨૫૦ રૂ. ૭૫ ₹ આ જ નામ ધરાવતી કૃતિનો કેશુભાઈ દેસાઈએ કરેલો અનુવાદ

નાટક

અ બ્રેથ ઓફ વ્યાસ (દિલીપ ઝવેરી અનુ. કમલ સન્યાલ) – સી ગલ બુક્સ પ્રા. લિ., કલકત્તા, ૨૦૦૬. ડે. ૭૫, રૂ. ૧૫૦ ₹ 'વ્યાસોચ્છવાસ'નું અંગ્રેજી રૂપાંતર

આકાશમંચ (ધીરુબહેન પટેલ) – ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૫. કા. ૨૨૪, રૂ. ૧૦૦ ₹ ૧૦ રેડિયો નાટકોનો સંગ્રહ

નવું ધાન (બિજન ભટ્ટાચાર્ય, અનુ. શિવકુમાર જોશી) – નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૫ (નવી આવૃત્તિ), ડે. ૧૦૫, રૂ. ૫૫ ₹ મૂળ બંગાળી નાટક 'નબાન્ન'નો અનુવાદ

મત્સ્યવેદ (ચિનુ મોદી) – અસાઈત સાહિત્ય સભા, ઊંઝા, ૨૦૦૫ ડે. ૬૩ રૂ. ૭૦ ₹ સાત એકાંકી નાટકોનો સંગ્રહ. અહીં 'કોલબેલ' અને 'ડાયલનાં પંખી' જેવા અગાઉ પ્રગટ થયેલાં સંગ્રહોનાં એકાંકીઓ પણ છે.

મોનો એક્ટિંગ (જ્યોતિ વૈદ્ય) – સાહિત્ય સંગમ, સુરત, ૨૦૦૬ કા. ૮૦, રૂ. ૫૦ ₹ યુવક મહોત્સવ અંતર્ગત ભજવી શકાય એવી એકપાત્રીય અભિનયની ૨૩ કૃતિઓનો સંગ્રહ

સિદ્ધાર્થ : નાટ્યરૂપાંતર (ભાવજી કે. સાવલા) – મીડિયા પબ્લિકેશન, જૂનાગઢ, ૨૦૦૬. કા. ૭૦, રૂ. ૬૦ ₹ હરમાન હેસની લઘુનવલ 'સિદ્ધાર્થ'નું નાટ્યરૂપાંતર

નિબંધ

આજ ફિર જીનેકી તમન્ના હૈ (સુરેશ દલાલ) - ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ., મુંબઈ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ડે. ૧૩૦, ડે. ૭૦ r ૪૨ લઘુનિબંધોનો સંગ્રહ

કા કથા (પ્રવીણ દરજી) - રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫. કા. ૧૬૮, ડે. ૮૫ r ૩૨ અંગત નિબંધોનો સંગ્રહ

ડાંડિયા ગુલ ! (ભગવતીકુમાર શર્મા) - સાહિત્યસંકુલ, સુરત, ૨૦૦૬. કા. ૨૫૪, ડે. ૧૬૦ r ૮૦ હાસ્યવિષયક નિબંધો

પાનું પંચાવનમું (અશોક દવે) - ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૫ કા. ૨૭૦, ડે. ૮૦ r હાસ્યવિષયક ૬૦ નિબંધોનો સંગ્રહ

મનનાં મોરપીંછ (દિનેશ પાંચાલ) - ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ. મુંબઈ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ડે. ૧૦૧, ડે. ૭૦ r 'ગુજરાત મિત્ર' દૈનિકની કોલમમાંથી પસંદ કરેલા ૩૩ નિબંધોનો સંગ્રહ

માનવ-સંબંધો (સ્વામી સચ્ચિદાનંદ) - ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫ (પુ. મુ.), કા. ૧૪૭, ડે. ૪૫ r વિવિધ માનવસંબંધો વિષયક ૧૪ લેખોનો સંગ્રહ

રાષ્ટ્રીય તીર્થ આંદામાન (સ્વામી સચ્ચિદાનંદ) - ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, (પુ. મુ.) ૨૦૦૬ કા. ૧૬૨, ડે. ૫૫ r લેખકના આંદામાન પ્રવાસને વર્ણવતું પુસ્તક.

વાટે-ઘાટે (અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ) - ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૫. કા. ૧૭૬, ડે. ૮૦ r વિવિધ વિષયના ૫૪ નિબંધોનો સંગ્રહ

સૂપડાં સાર્ક ! (ભગવતીકુમાર શર્મા) - સાહિત્યસંકુલ, સુરત, ૨૦૦૬ કા. ૩૦૩, ડે. ૧૬૦ r ૧૨૧ હાસ્યવિષયક નિબંધો

બાળસાહિત્ય

અમથો રંગલો (રમણલાલ સોની) - ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૪, કા. ૯૬, ડે. ૪૦ r કુલ ૬ દર્શ્યોમાં વિભાજિત દ્વિઅંકી બાળનાટક - દર્શ્યોને અનુરૂપ ચિત્રો સાથે.

નાનુબાપાની વિજ્ઞાનવાર્તાઓ (જનક નાયક) - ભક્તિ કાર્યાલય, સુરત, (ત્રી. આ.) ૨૦૦૫ દશ પુસ્તકના સેટના ૨૫૦ રૂપિયા r આ સંપુટ હેઠળ - વૃક્ષ વાવો ને સુરક્ષિત જીવો, મેલેરિયાનો હુમલો, અવાજનું પ્રદૂષણ, પાણીનું પ્રદૂષણ, રાતદિવસનું ચક્કર, સાદું યંત્ર એટલે શું ? આંખની સંભાળ, આવ રે વરસાદ !, ખોરાકનું પાચન, નાનુબાપા ટી. વી. પર દેખાયા - નો સમાવેશ. દરેક પુસ્તિકામાં ૩ સચિત્ર વાર્તાઓ

વિવેચન-સંપાદન

અભ્યસ્ત (બિપિન આશર) - પ્ર. બિપિન આશર, રાજકોટ, ૨૦૦૫. ડે. ૧૧૨, ડે. ૧૧૦ r કૃતિલક્ષી, સર્જકલક્ષી અને સૈદ્ધાંતિક એવા ૧૪ લેખોનો સંગ્રહ

આધુનિક ભવાઈવેશો અને તેનું શાસ્ત્ર (જનક દવે) - પ્ર. લેખક પોતે, ૨૦૦૪, ડે. ૧૩૬, ડે. ૧૦૦ r આધુનિક ભવાઈના પાંચ વેશો તથા ભવાઈ સ્વરૂપની સમજ

આવિર્ભાવ (જયેશ ભોગાયાતા) - પ્ર. લેખક વડોદરા, ૨૦૦૬ ડે. ૧૩૦ ડે. ૧૦૦ r ૧૫ અભ્યાસલેખોનો સંગ્રહ

કવિતાના સાન્નિધ્યમાં (નલિની માડગાંવકર) - કિશોર ભીડે, મુંબઈ, ૨૦૦૫ ડે. ૧૮૬, ડે. ૧૨૦ r ૩૬ જુદાં જુદાં શીર્ષક હેઠળ કવિતાનો તુલનાત્મક આસ્વાદ કરાવતો સંગ્રહ

કવિતાને ઉંબરેથી (નલિની માડગાંવકર) - કિશોર ભીડે, મુંબઈ, ૨૦૦૫. ડે. ૨૦૮, ડે. ૧૩૦ r ૩૬ ગુજરાતી કવિતાઓનો અન્ય ભાષાની કવિતા સાથેનો તુલનાત્મક આસ્વાદ

કાવ્યસંભવ (હેમન્ત દેસાઈ) - પ્ર. લેખક અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ડે. ૨૮૦, ડે. ૧૭૦ r કવિતા વિષયક ૪૫ લેખોનો સંગ્રહ

ગુજરાતી નવલકથાના મહાનાયક શ્રીકૃષ્ણ (ગુણવંત વ્યાસ) - પ્ર. લેખક વડોદરા, ૨૦૦૬, ડે. ૨૩૯, ડે. ૧૭૫ r શ્રીકૃષ્ણ કેન્દ્રમાં હોય એવી નવલકથાઓનો દશ પ્રકરણોમાં અભ્યાસ ગુજરાતી બાળસાહિત્ય : દર્શન અને દિશા (સં. ઈશ્વર પરમાર, હંસાબહેન પટેલ) - ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૪, કા. ૨૨૨, ડે. ૧૦૦ r મોહનભાઈ શં. પટેલના બાળસાહિત્યના વિષયક ૩૨ લેખોનો સંગ્રહ

ચારણી સાહિત્યના શિલ્પીઓનું વૃંદાવન (શિવદાન ગઢવી) - પ્ર. લેખક ૨૦૦૬, કા. ૨૩૪, ડે. ૧૨૦ r ચારણી સાહિત્યના દસ સર્જકો વિશેનો અભ્યાસગ્રંથ

મધ્યયુગીન ભારતીય કવિતા (નૂતન જાની) - પ્ર. કિશોર ભીડે, મુંબઈ, ૨૦૦૫. ડે. ૧૨૦, ડે. ૮૦ r મધ્યયુગીન કવયિત્રીઓ - મીરાં, લલ્લેશ્વરી, હબ્બાખાતૂન અને અરણિમાલની સંશોધનાત્મક લેખોનો સંગ્રહ

મૂળ રે વિનાનું કાયા ઝાડવું (ભજન સરિતા) (બળવંત જાની) - ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ., મુંબઈ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ડે. ૧૫૪, ડે. ૧૦૦ r ૫૧ ભજન રચનાઓનો મિતાક્ષરી આસ્વાદ

રંગભૂમિ ૨૦૦૫ (ઉત્પલ ભાયાણી) - ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ. મુંબઈ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૧૧૧, ડે. ૭૦ r ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી રંગભૂમિનાં ૪૧ નાટકોની સમીક્ષા

[હરજી મુનિકૃત] વિનોદચોત્રીસી (સંપા. કાન્તિભાઈ બી. શાહ) – ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૫. ડે. ૩૧૨, ૩. ૧૬૦ r હાસ્ય-વિનોદ-બુદ્ધિચાતુરીની ચોત્રીસ પદ્યવાર્તાઓનો સંગ્રહ
વિશ્વકવિતા : કવિતા-તુલના (નૂતન જાની) – કિશોર ભીડે, મુંબઈ, ૨૦૦૫. ડે. ૧૩૪, ૩. ૮૦ r ભારતીય તથા વિદેશી ભાષાઓની કવિતાનું સંપાદન કવિઓના ટૂંકા પરિચય
સ્મૃતિભંશના પગલે પગલે (ગણેશ દેવી) – સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૬. ડે. ૧૨૬, ૩. ૮૦ r ગણેશ દેવીના 'After Amnesia'નો ત્રિદીપ સુદે કરેલો અનુવાદ

અન્ય

અમદાવાદ મેગાસિટી સુધીની સફર (મહેશ કે. શાહ) – હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૧૭૪, ૩. ૧૦૦ r અમદાવાદની સ્થાપનાથી લઈને આજ સુધીના ભૌગોલિક અને ભૌતિક તથા સાંસ્કૃતિક રીતે થયેલા વિકાસનું આલેખન
અડધા આકાશનો રંગ (સં. હિમાંશી શેલત) – ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ડે. ૧૮૬, ૩. ૧૨૫ r ગુજરાતનાં સ્ત્રી સર્જકોની વિવિધ સાહિત્યકૃતિઓનું સંપાદિકાના રેખાંકનો સાથેનું ચયન
ક્ષણોના ઝબકારમાં (ભાવજી કે. સાવલા) – મીડિયા પબ્લિકેશન, જૂનાગઢ, (બી. આ.) ૨૦૦૬ ડ. કા. ૮૦, ૩. ૮૦ r તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન અને ધર્મસંબંધી ૬૪ આલેખોનો સંગ્રહ
ગુજરાતની ગરિમા (સ્યંબકલાલ ઉ. મહેતા) – હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ડે. ૨૦૬, ૩. ૧૫૦ r ૩૭ પ્રકરણોમાં રજૂ કરેલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ
ગુજરાતમાં પ્રવાસન (મહેબૂબ દેસાઈ) – ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, (પુ. મુ.) ૨૦૦૬ ડે. ૧૧૪, ૩. ૮૦ r ગુજરાતનો ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક રીતે પરિચય કરાવતું પુસ્તક
જોડણી અંગે ન. પ્ર. બુચ (સં. રામજીભાઈ પટેલ) – પ્ર. ભીખુભાઈ સુરાણી, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. કા. ૩૪, ૩. ૨૦ r ન. પ્ર. બુચના ભાષાસુધાર અને જોડણી પરિષદ સંદર્ભે લખાયેલા પત્રોનું સંકલન
ઝેન માર્ગ સિદ્ધાંત અને સાધના (ભાવજી કે. સાવલા) – મીડિયા પબ્લિકેશન, જૂનાગઢ, (બી. આ.) ૨૦૦૬, ડે. ૩૭, ૩. ૫૦ r ઝેન ધર્મ વિષયક મિતાક્ષરી લેખોનો સંગ્રહ. પુસ્તકને અંતે ઝેન

વિષયક અન્ય પુસ્તકોની સૂચિ પણ આપવામાં આવી છે.
બાલસાહિત્ય અકાદમી નવપ્રયાણ (સં. યશવંત મહેતા) – બાલસાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ડે. ૮૦ ૩. ૪૦ r બાળસાહિત્ય અકાદમીની ગતિવિધિનો પરિચય કરાવતી પુસ્તિકા
બોલતા પથ્થર (નરોત્તમ પલાણ) – પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ. રાજકોટ, ૨૦૦૬. ડે. ૮૮, ૩. ૫૦ r પોરબંદરના શિલાલેખો વિશે ૨૪ અભ્યાસલેખોનો સંગ્રહ
ભારત પ્રવાસદર્શન (કવિતા દાસ) – હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫. ડે. ૪૮૨, ૩. ૨૫૦ r ભારતનો ભૌગોલિક અને આબોહવાની રીતે પરિચય કરાવતો ગ્રંથ
રવીન્દ્ર-ઓકામ્પો પત્રાવલિ (સંકલન-અનુવાદ મહેશ દવે) – ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ., મુંબઈ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ડે. ૮૭, ૩. ૪૦ r વિક્ટોરિયા ઓકામ્પો અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પરસ્પરને લખેલા પત્રોનો સંગ્રહ
વીર નર્મદ ફિલ્મની પટકથા (ગોવિંદ સરૈયા, તારક મહેતા) – સાહિત્ય સંગમ, સુરત, ૨૦૦૬. કા. ૧૧૨, ૩. ૭૫ r કવિ નર્મદ વિશેની ફિલ્મની પટકથા. વિવિધ પ્રકારના શોટની સમજ પણ અહીં મળે છે.
વીસમી સદીનું ગુજરાતી નારીલેખન (સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, અનિલા દલાલ) – સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી, ૨૦૦૫. ડે. ૩૬૩, ૩. ૧૭૦ r વિદ્યાગૌરી નીલકંઠથી મનીષા જોશી સુધીનાં ગુજરાતી સ્ત્રી સર્જકોની એક-એક મહત્વની કૃતિનું સંપાદન
શિક્ષણધર્મી અને શબ્દધર્મી આચાર્ય શ્રી મોહનભાઈ શં. પટેલ (સં. ચન્દ્રાકન્ત શેઠ, ચિનુ મોદી, દલપત પઢિયાર) – પ્ર. હંસાલેન પટેલ, અમદાવાદ, ૨૦૦૩. ડ. કા. ૨૪૮, ૩. ૧૫૦ r મોહનભાઈ શં. પટેલના જીવન-અને સાહિત્યનો પરિચય કરાવતો ગ્રંથ
શ્રદ્ધા (સંપા. સુરેશ સોની) – સહયોગ કુષ્ઠયજ્ઞ ટ્રસ્ટ, હિંમતનગર, ૨૦૦૬. કા. ૬૫, ૩. – r વાંચતી વખતે સંપાદકને ગમી ગયેલી વાર્તા, કવિતાઓનું સારરૂપ સંકલન
સરદાર સાચો માણસ, સાચી વાત (ઉર્વીશ કોઠારી) – સત્ય મીડિયા, અમદાવાદ, ૨૦૦૫. ડ. કા. ૧૫૦, ૩. ૧૨૫ r સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વિવિધ પાસાંને ઉજાગર કરતું પુસ્તક

साहित्य अकादमी (प्रादेशिक कार्यालय)
१७२, मुंजर्ग मराठी ग्रंथ संग्रहालय मार्ग,
शाहदा सिनेमा बिल्डिंग, दादर, मुंजर्ग - ४०००१४
फ़ोन: २४१३५७४४ फ़ैक्स: ८१-२२-२४१४७६५०
ई-मेल : sahyta@vsnl.net

गुजराती प्रकाशनों

वीसमी सदीनुं गुजराती नारीलेखन संपादको : रघुवीर चौधरी अनिवा दलाल	१७०/-	दुंगरिये दव लख्यो अनिता देसाई अनुवादिका : अनिला दलाल	१००/-
पुलकित (पु. ल. देशपांडेनी कटलीक रचनाओ) संकलन अने अनुवाद : अरुणा जाडेजा स्मृतिभंशना पगले पगले गणेश देवी	११०/-	उठाउगीर लक्ष्मण गायकवाड अनुवादक : रवीन्द्र पारेभ वसमी वेणा	८०/-
अनुवादक : त्रिदीप सुहद नग्न निर्जन छाथ - जिवनानंद दास संपादन - अनुवाद : भोगाभाई पटेल कवि-कथा : वाया बायपास	१२०/-	समरेश मजमुदार अनुवाद : यंद्रकान्त मलेता तिस्ताकांडानुं वृत्तांत देवेश राय	२७५/-
अलका सरावगी अनुवादिका : यंदिका व्यास रविरश्मि (भाग पडेलो) रवीन्द्रनाथ ठाकुर अनुवाद : बयुभाई शुक्ल	८०/-	आनंदशंकर ध्रुव : लेखसंयय संपादक : धीरु परीभ अर्वाचीन गुजराती छास्यरचनाओ	८०/-
रविरश्मि (भाग भीष्मो) रवीन्द्रनाथ ठाकुर अनुवादक : बयुभाई शुक्ल हंस्वेट	१००/-	संपादक : रतिलाव भोरीसागर गुजराती आत्मकथालेखन संपादक : यंद्रकान्त टोपीवाणा गुजराती ललित निबंध संययन	१३५/-
विवियम् शेक्सपीअर अनुवादक : मनसुजवाव जवेरी वोल्डन	७०/-	संपादन : भोगाभाई पटेल कागडा अने छुटकारो निर्मल वर्मा	१००/-
डेव्री डेविड थोरो अनुवादक : सुंदरज्ज बेटाई ओपटेलवा रंगोथी रिसायेवी भीतो विपाशा	१२०/-	अनुवादक : वीनेश अंताशी दीवालमां अक भारी डती विनोदकुमार शुक्ल	८०/-
गामीत दंतकथाओ संकलन अने भावानुवाद झाधर रेमंड अ. चौडाश	६०/-	अनुवादिका : सुनीता चौधरी नवा युगनुं परोड सुनिल गंगोपाध्याय अनुवादिका : उमा रांदेरिया	३२५/-

Subscribe Akademi's Bi-monthly Journals (Rates from Jan. 2007)

~~Single Copy : Rs. 25, One year Subscription : Rs. 125,~~

Three Years Subscription : Rs. 350

Indian Literature Single Copy : Rs. 50, One Year Subscription :

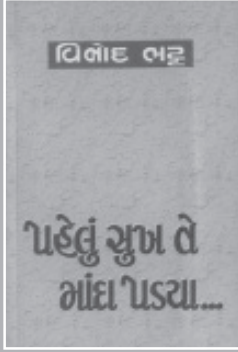
Rs. 250, Three Years Subscription : Rs. 650

Subscription booked before 31 March 2007 - One Year Subscription : Rs. 125,

Three Years Subscription : Rs. 350

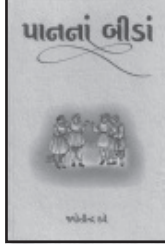
પહેલું સુખ તે માંદાં પડ્યા લે. વિનોદ ભટ્ટ

■ કિંમત : ૫૦

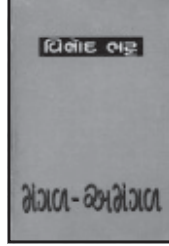

બીમારી જેવી ઘટનાને પણ હળવાશપૂર્વક લઈને, કશો બોધ આપ્યા વગર હાસ્યનો ધોધ વહાવતા આ પુસ્તકનું વ્યક્તિત્વ જુદું જ છે. લેખક પ્રારંભે જ કહે છે તેમ બીમારી આપણા માટે ભલે સુખદ ન હોય, ડોક્ટર માટે તો એ સુખદ જ હોય છે ને ! જુદી જુદી બીમારીઓ વખતના લેખકના અનુભવોનું વર્ણન ખાસ્સી હળવાશની આબોહવા પેદા કરે છે.

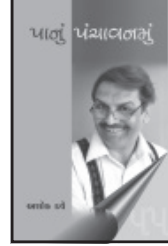
બીમાર વાચકો આ પુસ્તક વાંચશે તો જરૂર સાજા થઈ જશે, પરંતુ આ પુસ્તક વાંચવા માટે વાચકોએ બીમાર પડવું અનિવાર્ય નથી. માત્ર તંદુરસ્તી વધારવા માટે પણ વાંચી શકાય...

પાલનાં બીડાં
જ્યોતીન્દ્ર દવે
રૂ. ૧૦૦

મંગળ-અમંગળ
વિનોદ ભટ્ટ
રૂ. ૮૫

પાનું પંચાનમું
અશોક દવે
રૂ. ૮૦

મરક-મરક
રતિલાલ બોરીસાગર
રૂ. ૫૦

જ્યોતીન્દ્રતરંગ	જ્યોતીન્દ્ર દવે	૧૨૫
રંગતરંગ પુ. ૬	જ્યોતીન્દ્ર દવે	૩૮
ભદ્રભદ્ર	રમણભાઈ નીલકંઠ	૧૫૦
મગનું નામ મરી	વિનોદ ભટ્ટ	૬૦
વિનોદની નજરે	વિનોદ ભટ્ટ	૧૦૦
આંખ આડા કાન (ઇનામી)	વિનોદ ભટ્ટ	૪૨
બુધવારની બપોરે	અશોક દવે	૬૫
એન્જોયગ્રાફી (ઇનામી)	રતિલાલ બોરીસાગર	૪૦
'જી'થી 'ક' સુધી	રતિલાલ બોરીસાગર	૭૫
ઢાઈ અક્ષર હાસ્યકા (ઇનામી)	નિરંજન ત્રિવેદી	૬૦
સરવાળે ભાગાકાર (ઇનામી)	નિરંજન ત્રિવેદી	૫૫
પ્રિયદર્શીની હાસ્યવીલા	ડૉ. મધુસૂદન પારેખ	૮૦
પ્રિયદર્શીનો હાસ્યવિહાર	ડૉ. મધુસૂદન પારેખ	૮૦
સાંભેલાના સૂર	કૃષ્ણ પંડિત	૮૦
ગુજરાતી હાસ્ય - ગઈકાલ અને આજ	રાજેન્દ્ર જોષી	૧૦૦
અવળી-સવળી વાતો	ચંદ્રહાસ ત્રિવેદી	૮૦
પુષ્પો અને પતંગિયાં	ડૉ. રતન રુસ્તમજી માર્શલ	૭૦
હળવી કલમનાં ફૂલ	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૬૦
હાસ્ય મધુરમ્	મુકુંદરાય પંડ્યા	૬૦

ગુર્જર ગ્રંથિરત્ન કાર્યાલય
ગુર્જર સાહિત્યભવન
રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૪૪૬૬૩, ૨૨૧૪૮૬૬૦
ફેક્સ : ૨૨૧૪૪૬૬૩

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર (બપોરે ૧૧.૩૦થી સાંજે ૭.૦૦)
૫, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં,
આંબાવાડી, અમદાવાદ-૧૫ ફોન : ૨૬૩૦૪૨૫૮
ધ બુક પોઈન્ટ : ૪૧-૪૨-૪૩, શ્રીગુ આર્કેડ,
આનંદમહેલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૯
ફોન : ૦૨૬૧-૩૨૧૦૭૮૯